

WOJOWNIK I ZABÓJCA CZY PACYFISTA? O RELACJI NATURY LUDZKIEJ, AGRESJI I PRZEMOCY ORAZ WOJNY I ŻYCIA SPOŁECZNEGO CZŁOWIEKA

A WARRIOR AND A KILLER OR A PACIFIST? ON THE RELATIONSHIP OF HUMAN NATURE, AGGRESSION AND VIOLENCE, AS WELL AS WAR AND HUMAN SOCIAL LIFE

Zbigniew Małysz^{1(A-G)}

¹Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, Polska

¹Warsaw Management University, Poland

Małysz, Z. (2021). Wojownik i zabójca czy pacyfista? O relacji natury ludzkiej, agresji i przemocy oraz wojny i życia społecznego człowieka / A warrior and a killer or a pacifist? On the relationship of human nature, aggression and violence, as well as war and human social life, *Rozprawy Społeczne / Social Dissertations*, 15(3), 28-60. <https://doi.org/10.29316/rs/136114>

Wkład autorów/
Authors' contribution:
A. Zaplanowanie badań/
Study design
B. Zebranie danych/
Data collection
C. Dane – analiza i statystyki/
Data analysis
D. Interpretacja danych/
Data interpretation
E. Przygotowanie artykułu/
Preparation of manuscript
F. Wyszukiwanie i analiza
literatury/
Literature analysis
G. Zebranie funduszy/
Funds collection
Tabele/Tables: 0
Ryciny/Figures: 0
Literatura/References: 279
Otrzymano/Submitted:
14.01.2021
Zaakceptowano/Accepted:
24.04.2021

Streszczenie: Niniejszy tekst stanowi autorską próbę opisaną relacji pomiędzy naturą ludzką, agresją i przemocą oraz wojną i życiem społecznym człowieka w kontekście monografii Davida Livingstone'a Smitha (2011b): *Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen*. Jego celem jest przybliżenie Czytelnikowi tytułowego problemu analitycznego ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy psychologii (indywidualizm) i socjologii (kolektywizm) oraz (częściowo) antropologii społecznej w oparciu o autorską analizę danych zastanych (w konsekwencji czego wykorzystano w nim metodę analityczno-syntetyczną). Na zakończenie przeprowadzonych analiz autor przedstawia próbę odpowiedzi na tytułowe pytanie: **Czy człowiek – ze swej natury – jest wojownikiem i zabójcą czy też jest pacyfistą?**

Materiał i metody: Materiał teoretyczny / teoretyczno-filozoficzny. Metoda analityczno-syntetyczna. Analiza danych zastanych.

Słowa kluczowe: agresja, przemoc, człowiek, wojna, natura ludzka

Summary: This paper is an original attempt to describe the relationship between human nature, aggression and violence, as well as war and human social life in the context of (polish edition) David Livingstone Smith's (2011b) monograph: *The most dangerous animal: Human nature and the origins of war* (originally published in 2007). Its aim is to familiarize the reader with the title analytical problem, with particular emphasis on the perspective of psychology (individualism) and sociology (collectivism) as well as (partially) social anthropology based on the original analysis of existing data (as a consequence of which the analytical-synthetic method was used). As a result of the analyzes, the author presents an attempt to answer the title question: **Is man – by nature – a warrior and a killer, or is he a pacifist?**

Material and methods: Theoretical / theoretical-philosophical material. Analytical-synthetic method. Analysis of existing data.

Keywords: aggression, violence, a human being, war, human nature

Adres korespondencyjny: Zbigniew Małysz, Katedra Psychologii, Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, ul. Kawęczyńska 36, 03-772 Warszawa, Polska; email: zbigniew.malysz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0926-1429>

Copyright by: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Zbigniew Małysz

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

Wprowadzenie

Funkcjonowanie społeczne człowieka, zasadniczo dzieli się na dwie – szeroko ujmowane – kategorie zachowań społecznych. Są to zachowania: a) prospołeczne i/vs. b) antyspołeczne (patrz szerzej: Clarke, 2005; Clarke, 2011; Reykowski, 1986, 2005; Stoff, Breiling, Maser, 1997; Wallinius, 2012). Są one zasadniczo problemem analitycznym dla socjologii (i jej poszczególnych subdyscyplin) oraz dla psychologii (społecznej). O ile relatywnie dobrze przebadane i opisane jest funkcjonowanie człowieka/różnych grup i kategorii społeczno-ekonomicznych w ramach wielkich i małych struktur społecznych na gruncie socjologii (patrz szerzej przykładowo: Giddens, 2004; Sztompka, 2012; Turowski, 1993, 1994) to wciąż ciekawym analitycznym i intrygującym poznawczo jest ujmowanie zachowań społecznych człowieka z perspektywy jednostkowego podmiotu dając badaczom społecznym możliwość ujęcia problematyki zachowań społecznych w nowych kontekstach społeczno-sytuacyjnych.

Można tu wskazać, iż badania i publikacje psychologów dotyczą praktycznie każdego aspektu życia ludzkiego – ujmując je z różnych perspektyw (zwłaszcza podmiotowej) dają badaczom społecznym z zakresu nauk społecznych i nauk o wychowaniu (socjologii i pedagogiki oraz antropologii kulturowej) możliwość głębszego zrozumienia i wyjaśnienia problemów społecznych (względnie: społeczno-wychowawczych, społeczno-kulturowych lub kulturowo-wychowawczych) ich dotyczących a także głębszego uchwycenia sensu zjawisk i procesów z nimi powiązanych.

Mając powyższe na względzie piszący niniejsze słowa pozwala sobie zwrócić uwagę Czytelnika na wyróżniającą się ciekawym ujęciem tematyki, nietuzinkowością i multidyscyplinarnością publikację Davida Livingstone Smitha (2011b): „*Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen*” (ss. 344) ukazującą w nowym ujęciu relacje między naturą ludzką a przyczynami wojen, pierwotnie wydaną w 2007 roku pod tytułem: „*The Most Dangerous Animal: Human Nature and the Origins of War*” (New York: St. Martin's Press, ss. 288)¹.

Sam David Livingstone Smith urodził się 26 września 1953 roku w Nowym Jorku, wychowany został na Florydzie i w 1976 roku przeniósł się do Londynu, gdzie praktykował psychologię i psychoterapię. Studia magisterskie odbył w Antioch University (USA) a doktorat z filozofii (psychologii) na-

Introduction

Human social functioning is basically divided into two, broadly defined, categories of social behaviors. The types of behavior are a) pro-social and/vs. b) anti-social (see more: Clarke, 2005; Clarke, 2011; Reykowski, 1986, 2005; Stoff, Breiling, Maser, 1997; Wallinius, 2012). They are essentially an analytical issue for sociology (and its individual sub-disciplines) and for (social) psychology. While the functioning of man/various groups and socio-economic categories within the framework of large and small social structures in sociology is relatively well researched and described (see, for example: Giddens, 2004; Sztompka, 2012; Turowski, 1993, 1994), it is still interesting analytically and cognitively intriguingly to present social behavior of a person from the perspective of an individual subject, giving social researchers the opportunity to present the issue of social behavior in new socio-situational contexts.

It can be indicated here that the research and publications of psychologists concern practically every aspect of human life – looking at them from various perspectives (especially subjective), they give social researchers in the field of social sciences and educational sciences (sociology, pedagogy and cultural anthropology) the opportunity to deepen understanding and explaining of social (or socio-educational, socio-cultural or cultural-educational) issues concerning them, as well as a deeply grasp of the meaning of phenomena and related processes.

Bearing the above in mind, the author of the words allows himself to draw the Reader's attention to the interesting approach to the subject, extraordinary and multidisciplinary publication by David Livingstone Smith (2011b): “*Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen*” (pp. 344), presenting in a new perspective the relationship between human nature and the origins of war, initially published in 2007 under the title “*The Most Dangerous Animal: Human Nature and the Origins of War*” (New York: St. Martin's Press, pp. 288)¹.

David Livingstone Smith himself was born on September 26, 1953 in New York, raised in Florida, and moved to London in 1976, where he practiced psychology and psychotherapy. He completed his master's studies at Antioch University (USA) and his Ph.D. in philosophy (of psychology) was written and defended at Kings College, University of London – it was later published as a monograph:

¹ W polskojęzycznej literaturze przedmiotu istnieje (przynajmniej jedna) recenzja ww. publikacji autorstwa Michała Kurcwalda (1989-) (*Etnografia Polska*, T. 57, Z. 1-2 (2013), s. 257-261), mając jednakże na względzie wartość merytoryczną monografii Smitha (2011b) dla opisu relacji między “naturą ludzką, agresją i przemocą oraz wojną i życiem społecznym człowieka” piszący niniejsze słowa postanowił ponownie dokonać (re)analizy treści ww. dzieła [piszący niniejsze słowa prezentuje odmienne ujęcie oceny wartości merytorycznej ww. publikacji niż Kurcwald (2013) co wynika z odmiennego przygotowania koncepcyjno-badawczego, światopoglądu oraz dotychczasowego doświadczenia, jakkolwiek – w większości – zgadza się z poczynionymi przez niego uwagami na temat monografii Smitha (2011b)].

¹ In the Polish-language literature on the subject, there is (at least one) review of the above-mentioned publication by Michał Kurcwald (1989-) (*Etnografia Polska*, Vol. 57, Nr. 1-2 (2013), pp. 257-261), bearing in mind, however, the substantive value of Smith's monograph (2011b) to describe the relationship between “the human nature, aggression and violence as well as war and social life of man”, the author decided to (re-)analyze the content of the above-mentioned publication [the author presents a different approach to the assessment of the substantive value of the above-mentioned publication than Kurcwald (2013), which results from a different conceptual and research preparation, worldview and experience to date, although – mostly – agrees with his comments on Smith's monograph (2011b)].

pisał i obronił w Kings College, University of London – został on następnie opublikowany jako monografia: „*Freud's Philosophy of the Unconscious*” (1999b). W 2012 roku uhonorowany został nagrodą im. Edith Karolyn Anisfield-Wolf w zakresie literatury faktu (ang. *non-fiction*) za publikacje wyjaśniające psychospołeczne uwarunkowania powstawania i przejawiania rasizmu oraz promowania i doceniaania różnorodności kultury ludzkiej [ang. *Anisfield-Wolf Book Award*, <https://www.anisfield-wolf.org/winners/less-than-human-why-we-demean-enslave-and-exterminate-others> (dostęp: 2021.04.14)] oraz był jednym z prelegentów na szczycie gospodarczym G20 w 2012 roku w Los Cabos Lucas (Meksyk), gdzie poruszał problemy dehumanizacji i masywnej przemocy.

Jest także autorem 7 książek [*Approaching Psychoanalysis: An Introductory Course* (1999a), *Freud's Philosophy of the Unconscious* (1999b), *Psychoanalysis in Focus* (2003), *Why We Lie: The Evolutionary Roots of Deception and the Unconscious Mind* (2004), *The Most Dangerous Animal: Human Nature and the Origins of War* (2007), *Less Than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others* (2011a), *On Inhumanity: Dehumanization and How to Resist It* (2020) (stan na początek 2021 roku)] oraz wielu artykułów, rozdziałów i prezentacji konferencyjnych.

Badacz tenże jest współzałożycielem Instytutu Nauk Poznawczych i Psychologii Ewolucyjnej na Uniwersytecie Nowej Anglii (Maine, USA), gdzie obecnie pracuje. Jego zainteresowania naukowe lokują się w zakresie filozofii i filozofii nauki szczególnie obejmując następujące zagadnienia/problemy: *odczłowieczanie, naturę ludzką, oszukiwanie samego siebie, kwestie ideologii i ras oraz szeroko rozumianych relacji pomiędzy nimi*².

Natura ludzka a wojna i zabijanie (przyczynek do zrozumienia tematyki z perspektywy psychologii i socjologii)

Problematyka natury ludzkiej jest jednym najstarszych i (wciąż) najbardziej kontrowersyjnych zagadnień nauk filozoficznych i społecznych – względnie: filozoficzno-społecznych. Różni filozofowie i myśliciele społeczni/społeczno-polityczni od wieków próbują wskazać: ***Jaki jest człowiek? Czy jest z natury zły i skory do walki z innymi i/lub przemocy? Czy też jest on z natury dobry i skłonny do pomocy innym, współpracy i altruizmu?*** (patrz przykładowo: Abel, 1992; Berry, 1986; Ehrenreich, 2001; Ghiglieri, 2001; Habermas, 2003; Hacker, 2007; Hume, 2015; Loptson, 2006; Miller, 2004a; Pinker, 2004, 2015; Rosen, 2005; Rousseau, 1956; Smith, 2011b; Stevenson, 1999; Stevenson, Haberman, 2004; Wilson, 2004). W tym kontekście, analiza literatury przedmiotu oraz praktyka życia społecznego wskazują, iż funkcjonowanie społeczne

„*Freud's Philosophy of the Unconscious*” (1999b). In 2012, he was honored with the Edith Karolyn Anisfield-Wolf award in the field of non-fiction for publications explaining the psychosocial conditions of the emergence and manifestation of racism and the promotion and appreciation of the diversity of human culture [*Anisfield-Wolf Book Award*, <https://www.anisfield-wolf.org/winners/less-than-human-why-we-demean-enslave-and-exterminate-others> (accessed: 2021.04.14)] and was one from the speakers at the 2012 G20 economic summit in Los Cabos Lucas (Mexico), where he raised the problems of dehumanization and mass violence.

He is also the author of 7 books [*Approaching Psychoanalysis: An Introductory Course* (1999a), *Freud's Philosophy of the Unconscious* (1999b), *Psychoanalysis in Focus* (2003), *Why We Lie: The Evolutionary Roots of Deception and the Unconscious Mind* (2004), *The Most Dangerous Animal: Human Nature and the Origins of War* (2007), *Less Than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others* (2011a), *On Inhumanity: Dehumanization and How to Resist It* (2020) (as of the beginning of 2021)] and many articles, chapters, and conference presentations.

The researcher is a co-founder of the Institute of Cognitive Sciences and Evolutionary Psychology at the University of New England (Maine, USA), where he currently works. His scientific interests are within philosophy and philosophy of science, covering in detail the following issues/problems: *dehumanization, human nature, self-deception, issues of ideology and races and the universally understood relations between them*².

Human nature and war and killing (contribution to the understanding of the subject from the perspective of psychology and sociology)

The issue of human nature is one of the oldest and (still) most controversial problems of philosophical and social sciences – or: philo-social sciences. Various philosophers and social/socio-political thinkers have been trying for centuries to point out: ***What is man like? Is he bad by nature and willing to fight others and/or violent? Or is he naturally good and willing to help others, cooperate and be altruistic?*** (see for example: Abel, 1992; Berry, 1986; Ehrenreich, 2001; Ghiglieri, 2001; Habermas, 2003; Hacker, 2007; Hume, 2015; Loptson, 2006; Miller, 2004a; Pinker, 2004, 2015; Rosen, 2005; Rousseau, 1956; Smith, 2011b; Stevenson, 1999; Stevenson, Haberman, 2004; Wilson, 2004). In this context, the analysis of the literature on the subject and the practice of social life indicate that human social functioning

² Na jego temat patrz szerzej: <https://www.davidlivingstonesmith.com> (dostęp: 2021.04.15.) oraz <https://www.une.edu/people/david-livingstone-smith> (dostęp: 2021.04.15).

² More about it: <https://www.davidlivingstonesmith.com> (access: 2021.04.15.) and <https://www.une.edu/people/david-livingstone-smith> (access: 2021/04/15).

człowieka jest zasadniczo ujmowane przez tzw. **kategorię zachowania**, oznaczającą behawioralną ekspresję połączenia cech i woli człowieka [aktów ludzkich (w pewnym stopniu warunkowanych przez jego temperament i osobowość oraz uprzednie doświadczenia człowieka jak i całej ludzkości na drodze uczenia się/oddziaływania kultury)].

Zachowania człowieka – jak zostało już wskazane – dzielą się zasadniczo na: a) **prospołeczne** i vs. b) **zachowania a(nty)społeczne** (będące głównym przedmiotem zainteresowań badawczych Davida Livingstone'a Smitha a także piszącego niniejsze słowa). Każda – chociażby pobieżna – analiza literatury przedmiotu wskazuje, iż zasadniczym przedmiotem analitycznym tychże drugich jest (różnorodnie rozumiana i przejawiana) **agresywność** [cecha psychiczna a więc względnie trwała „[...] dyspozycja do zachowań, wyrażająca się w spójnych wzorcach funkcjonowania w różnych sytuacjach. Obejmującą spójne wzorce obserwowalnych zachowań, a także uczuć i myśli oraz motywów” (Oleś, 2000, s. 7) czy też „[...] skłonność do zachowania się w określony sposób, wyrażająca się zachowaniem człowieka w różnych sytuacjach” (Pervin, 2002, s. 76)] oraz **agresja** [„[...] jednostkowy akt wyrażenia agresywności człowieka w formie jednorazowego zachowania czy sekwencji zachowań” (por.: Rode, 2010, s. 30-40; patrz zwłaszcza: s. 32, 38)]. Nie są to więc pojęcia tożsame – jak często mylnie uważa wielu ludzi – różnicę między nimi obrazowo ujmuje Jolanta Maria Wolińska pisząc (1998, s. 114): „Problematyka zachowań agresywnych jest ściśle związana z dwoma pojęciami: agresją i agresywnością. Nie są one tożsame, bowiem pierwsze oznacza zachowanie, proces, czynność, natomiast drugie dotyczy charakterystyki jednostki i jest to cecha, nawyk czy właściwość indywidualna, przejawiana z różnym nasileniem. Częste reagowanie agresją określa się jako agresywność”.

Analiza literatury przedmiotu wskazuje, iż zasadniczo można wyróżnić dwa rodzaje agresji: a) **instrumentalną** (ang. *instrumental aggression* – która „ma być” pozbawiona komponentu emocywno-fizjologicznego i „skoncentrowana na” osiągnięciu określonego celu)³ i b) **gniewną** (ang. *angry aggression* – której osiowym komponentem jest niekontrolowany i „dążący do wyładowania” gniew) (Buss, 1961; należy tu wskazać, iż agresja gniewna znana jest także pod nazwami: *agresji wrogiej* – zasadniczo jej osiowym komponentem jest – niekontrolowany i „dążący do wyładowania” – gniew (jakkolwiek w wypadku tej drugiej „zdaje się on być” bardziej ukierunkowany na szkolenie innym i kontrolowany), *agresji impulsywnej* – jej „siłą sprawczą” jest tu impulsywność/niemożność kontroli bodźców jednostki czy też *agresji reaktywnej* – jej osiowym komponentem ma tu być tzw. *reaktywność emocjonal-*

is generally captured by the so-called **category of behavior**, denoting the behavioral expression of the combination of human traits and (free) will [human acts (to some extent conditioned by the temperament and the personality and the previous experiences of the man and of the whole of humanity through learning/influence of the culture)].

Human behaviors – as has already been indicated – are basically divided into: a) **pro-social** and vs. b) **a(anti)-social behavior** (which is the main subject of research by David Livingstone Smith and the author of this article). Each – even a cursory – analysis of the literature on the subject shows that the main analytical subject of the latter is **aggressiveness** (variously understood and manifested) [a psychological trait and therefore a relatively permanent “[...] disposition to behavior, expressed in coherent patterns of functioning in various situations. Including consistent patterns of observable behavior as well as feelings and thoughts and motives” (Oleś, 2000, p. 7) or “[...] tendency to behave in a certain way, expressed in human behavior in various situations” (Pervin, 2002, p. 76)] and **aggression** “[...] expressing human aggressiveness in the form of a one-time behavior or sequence of behaviors” (cf.: Rode, 2010, pp. 30-40; see especially: pp. 32, 38)]. They are not identical concepts – as many people often mistakenly believe – the difference between them is vividly captured by Jolanta Maria Wolińska, who writes (1998, p. 114): “The issue of aggressive behavior is closely related to two concepts: aggression and aggressiveness. They are not identical, because the first one means behavior, process, activity, while the latter concerns the characteristics of an individual and it is a trait, habit, or individual characteristic, manifested with varying intensity. Reacting frequently with aggression is referred to as aggressiveness.”

The analysis of the subject literature shows that there are basically two sorts/kinds of aggression: a) **instrumental aggression** – “supposed to be” devoid of the emotive-physiological component and “focused on” achieving a specific goal)³ and b) **angry aggression** – essentially its axial component is uncontrolled and “tending to discharge” anger (Buss, 1961; it should be noted here that angry aggression is also known as: *hostile aggression* – basically its axial component is – uncontrolled and “striving to discharge” – anger (although in the case of the latter “it seems to be” more directed at harming others and controlled), *impulsive aggression* – its “driving force” here is the impulsiveness/inability to control the individual’s stimuli or *reactive aggression* – its axial component seems to be here the so-called *emotional reactivity of the individual*⁴). However,

³ Dzielącą się na 2 typy: a) *prospołeczną* (pożądaną społecznie – dla „dobra ogółu” oraz/a tym samym mającą odnośną sankcję pragmatyczną – vide: Policja, Siły Zbrojne, służby ochrony) vs. b) *aspołeczną* (a tym samym niepożądaną społecznie – przeciwnie do ww.) (Doroszewicz, 1999, s. 202-203).

³ Divided into 2 types: a) *pro-social* (socially desirable – for the “good of the community” and/thus having an appropriate pragmatic sanction – see: Police, Armed Forces, security services) vs. b) *asocial* (and thus socially undesirable – contrary to the above-mentioned) (Doroszewicz, 1999, pp. 202-203).

⁴ “Reactive aggression is often described as a hostile, angry reaction to perceived frustration or threat. The goal of this kind of aggression is to

na jednostki⁴). Jakkolwiek wg. piszącego niniejsze słowa utożsamianie z sobą ww. rodzajów agresji nie jest do końca uzasadnione i oczywiste (patrz szerzej: Małysz, 2020b). Trzeba tu także mieć na względzie, iż analiza literatury przedmiotu wskazuje, że **pojęciu agresji reaktywnej odpowiada agresja afektywna** (jej osiowym komponentem jest wystąpienie afektu – a zwłaszcza gniewu) a odpowiednikiem **agresji instrumentalnej jest agresja proaktywna**⁵ (patrz dokładnie: Geen, 2001, s. 5; Del Vecchio, 2011).

Dalsza analiza literatury przedmiotu wskazuje, iż **jednostkowe zachowanie agresywne przybiera następujące – najczęstsze (aczkolwiek nie jedyne) – formy: a) agresję fizyczną, b) agresję słowną (określaną też jako werbalna), c) pobudzenie neurofizjologiczne w postaci gniewu oraz d) wrogości (komponentu poznawczego agresywności)** (por.: Buss, 1961; Buss, Perry, 1992; Gaś, 1980, 1987). Ww. formy – oprócz gniewu – mogą także przybierać postać ksobną określaną jako tzw. **autoagresja** bądź tzw. **zachowania autodestruktywne** (na ten temat patrz szerzej: Eckhardt, 1998; Gaś, 1980, 1987; Farnicka, Liberska, Niewiedział, 2016; Kubacka-Jasiecka, 1975, 2006).

Problematyka tzw. **zachowań (anty)społecznych** człowieka jest także ujmowana we współczesnej literaturze przedmiotu **w kontekście podziału na następujące kategorie ontyczno-analityczne: agresywność, agresja (względnie: zachowania agresywne), przemoc⁶, bullying/dręczenie szkol-**

according to the author of this words identifying the above-mentioned types of aggression with oneself is not fully justified and obvious (see: Małysz, 2020b). It should also be borne in mind that the analysis of the literature on the subject indicates that **the concept of reactive aggression corresponds to affective aggression (the occurrence of affect – especially anger – is its axial component), and that the counterpart of instrumental aggression is proactive aggression**⁵ (see more precisely: Geen, 2001, p. 5; Del Vecchio, 2011).

Further analysis of the literature on the subject shows that **the individual aggressive behavior itself takes the following – the most common (though not the only) – forms: a) physical aggression, b) verbal aggression, c) neurophysiological arousal in the form of anger, and d) hostility (cognitive component of aggressiveness)** (see: Buss, 1961; Buss, Perry, 1992; Gaś, 1980, 1987). **The above forms – apart from anger – can also take the form of acts directed towards oneself called auto-aggression or the so-called self-destructive behavior** (more on this in: Eckhardt, 1998; Gaś, 1980, 1987; Farnicka, Liberska, Niewiedział, 2016; Kubacka-Jasiecka, 1975, 2006).

The so-called **human (anti)social behavior** is also included in contemporary literature on the subject **in the context of the division into the following ontic-analytical categories: aggressiveness, aggression (relatively: aggressive behavior), violence⁶, (school) bullying⁷ and cyberbullying**

⁴ „Agresja reaktywna jest często opisywana jako wroga, gniewna reakcja względem doznawanej frustracji lub zagrożenia. Celem tego rodzaju agresji jest obrona siebie lub skrzywdzenie drugiej osoby [...] i często jest ona powiązana z agresją impulsywną [...]” (Cima, Raine, Meesters, Popma, 2013, s. 99).

⁵ „Agresja proaktywna odnosi się do zachowania, które jest często kontrolowane przez nagrody zewnętrzne i jest określana jako instrumentalna, zorganizowana, agresja z zimną krwią [...] Ten typ agresji koreluje z charakterystykami osobowości takimi jak wyższy poziom psychopatii, tendencje do poszukiwania doznań i stępiony afekt. [...]” (Cima, Raine, Meesters, Popma, 2013, s. 99) natomiast: „Agresywne proaktywnie dzieci atakują, aby kraść, dokuczać, straszyć lub przymuszać [...]. Agresywne zachowanie proaktywnie agresywnych dzieci opiera się na założeniu, że agresja jest odpowiednim sposobem na osiągnięcie określonego celu lub zakończenie odnośnego działania [...]” (Merk, Orobio de Castro, Koops, Matthys, 2005, s. 199).

⁶ Należy tu wyraźnie podkreślić i wyjaśnić, iż **pojęcia agresji i przemoc nie są z sobą tożsame (jakkolwiek są często i mylnie utożsamiane). „[...] analiza literatury przedmiotu wskazuje, iż pojęcie przemoc może (winno?) być rozumiane jako <<specyficzna forma (ciągłej) ekstremalnej agresji (fizycznej, psychicznej, etc.) wywierana przez sprawcę względem ofiary celem zadaną jej maksymalnych szkód/obrażeń (tak fizycznych jak i psychicznych)>> [definicja – Z.M.]”** (Małysz, 2020b, s. 26). Warto tu także dodać, iż „Przemoc współcześnie – z moralnego punktu widzenia zjawiskiem zawsze złe – jest w coraz większym stopniu relatywizowana, a nawet postrzegana jako społecznie „pożądana” – względnie „użyteczna” lub „konieczna” (w wypadku stanu kryzysu czy też wojny) – głównym kryterium wydaje się tu nadal być przynależność grupowa (względnie ww. stan kryzysu i/lub wojny): przemoc wobec członków grupy obcej jest „dozwolona” natomiast to samo zachowanie wobec członków grupy własnej jest społecznie nieaprobowane i zakazywane – [...]” (Małysz, 2020b, s. 26). Na ten temat patrz także (przykładowo): Jurasz-Dudzik, 2002; Mazurkiewicz, 2006; Szczepaniak, Wawrzyniak, 2008; Rode, 2010; Tomaszewicz, 2009.

Na temat istoty, znaczenia funkcjonalno-społecznego zjawisk agresji i przemoc oraz relacji między nimi patrz szerzej (przykładowo): Heitmeyer, Hagan, 2003; Heitmeyer, Haupt, Kirschner, Malthaner, 2011; Flannery, Vazsonyi, Waldman, 2007; Giles, 2006; Mattson, 2003; Raine, 2013; Shackelford, Hansen, 2014; Volavka, 2002; Borys, Willan-Horla, Frankowiak, 2016; Cabalski, 2014; DeWall, Anderson, Bushman, 2011; Frankowiak, Willan-Horla, Borys, 2016; Mazurkiewicz, 2006;

defend oneself or to harm the other person [...], and is frequently related to impulsive aggression [...]” (Cima, Raine, Meesters, Popma, 2013, p. 99).

⁵ “Proactive aggression refers to behavior which is often controlled by external rewards, and is also referred to as instrumental, organized, cold-blooded aggression [...]. This type of aggression correlates with personality characteristics that include higher levels of psychopathy, stimulation-seeking tendencies, and blunted affect [...]” (Cima, Raine, Meesters, Popma, 2013, p. 99) and: “Proactively aggressive children attack in order to steal, tease, scare, or coerce [...]. The aggressive behaviour of proactively aggressive children is based on the assumption that aggression is a suitable manner to achieve a particular objective or end [...]” (Merk, Orobio de Castro, Koops, Matthys, 2005, p. 199).

⁶ It should be clearly emphasized and explained here that **the concepts of aggression and violence are not identical (although they are often and mistakenly identified). “[...] the analysis of the literature on the subject indicates that the concept of violence can (should?) be understood as <<a specific form of (continuous) extreme aggression (physical, mental, etc.) exerted by the perpetrator towards the victim in order to inflict maximum damage/injuries (both physical and mental) >> [definition – Z.M.]”** (Małysz, 2020b, p. 26). It is also worth adding that “Violence nowadays – from a moral point of view, always a bad phenomenon – is increasingly relativized and even perceived as socially “desirable” – relatively “useful” or “necessary” (in the event of a state of crisis or war) – the main criterion here still seems to be group membership (or the above-mentioned state of crisis and/or war): violence against members of a foreign group is “allowed”, while the same behavior towards members of the own group is socially unapproved and prohibited [...]” (Małysz, 2020b, p. 26). See also (for example): Jurasz-Dudzik, 2002; Mazurkiewicz, 2006; Szczepaniak, Wawrzyniak, 2008; Rode, 2010; Tomaszewicz, 2009.

On the essence, functional and social significance of the phenomena of aggression and violence, and the relations between them, see more broadly (for example): Heitmeyer, Hagan, 2003; Heitmeyer, Haupt, Kirschner, Malthaner, 2011; Flannery, Vazsonyi, Waldman, 2007; Giles, 2006; Mattson, 2003; Raine, 2013; Shackelford, Hansen, 2014; Volavka, 2002; Borys, Willan-Horla, Frankowiak, 2016; Cabalski, 2014; DeWall, Anderson, Bushman, 2011; Frankowiak, Willan-Horla, Borys, 2016; Mazurkiewicz, 2006; Ogonowska, 2004; Pinker, 2015; Reemtsma, 2011; Rigby, 2010; Rode, 2010; Surzykiewicz, 2010, 2019; Tomaszewicz, 2009.

⁷ Bullying (bullying, torment, stalking) “[...] is a specific type of peer violence that involves engaging in harmful behavior directed at another student or group of students. This aggressive behavior is usually repeated

ne⁷ i cyberbullying/cyberprzemoc (względnie: cyberagresja)⁸ (patrz szerzej: Małysz, 2018, 2020b; Andrzejewska, Bednarek, 2009; Barlińska, Szuster, 2015; Braun-Gałkowska, Ulfik-Jaworska, 2002; Cabalski, 2014; Dubis, 2016; Giles, 2006; Kowalski, Limber, Agatston, 2012; Heitmeyer, Hagan, 2003; Heitmeyer, Haupt, Kirschner, Malthaner, 2011; Mattson, 2003; Mazurkiewicz, 2006; Ogonowska, 2004; Pyżalski, 2011, 2012a, 2012b; Raine, 2013; Reemtsma, 2011; Rode, 2010; Sarzała, 2009; Surzykiewicz, 2000, 2019; Shackelford, Hansen, 2014; Volavka, 2002; etc.).

Na zakończenie należy tu wspomnieć o istnieniu tzw. *syndromu agresywności* oraz tzw. *osobowości agresywnej*. Ww. syndrom definiowany jako (osobowościowa) skłonność do stosowania agresji w różnych sytuacjach życiowych (Reykowski, 2002, s. 280) a sama agresywność ludzka w jego ramach jest regulowana wielopoziomowo. W ramach swoich analiz Janusz Reykowski (1929-) wyróżnia tu 4 poziomy ontyczno-analityczne (2002, s. 276-283; por.: Goldstein, 2002):

1. **biologiczny** (a zwłaszcza uwarunkowań neurohormonalnych i genetycznych);
2. **psychologiczny** (odbiór różnego typu zewnętrznych i wewnętrznych bodźców oraz reagowania na nie na zasadzie: *atak odwetowy vs. ustępstwo vs. dialog*);
3. **grupowy** [relacje między różnego typu organizacjami społeczno-wspólnotowymi na świecie w kontekście istnienia i oddziaływania zjawiska tzw. *selektywnej pamięci (zbiorowej)* (por.: Reykowski, 2002, s. 280) na podstawie którego różne społeczności konstruują całościowe, charakterystyczne dla siebie systemy normatywne legitymizujące podejmowane przez ich członków działania agresywne];
4. **makrospołeczny** – odnoszący się do funkcjonowania państwa i jego instytucji posiadających tzw. *zalegalizowany prawnie monopol używania przemocy* (wobec innych państw i tzw. aktorów nie-państwowych a także swoich obywateli a także nie-obywateli przeby-

(relatively: *cyberaggression*)⁸ (see: Małysz, 2018, 2020b; Andrzejewska, Bednarek, 2009; Barlińska, Szuster, 2015; Braun-Gałkowska, Ulfik-Jaworska, 2002; Cabalski, 2014; Dubis, 2016; Giles, 2006; Kowalski, Limber, Agatston, 2012; Heitmeyer, Hagan, 2003; Heitmeyer, Haupt, Kirschner, Malthaner, 2011; Mattson, 2003; Mazurkiewicz, 2006; Ogonowska, 2004; Pyżalski, 2011, 2012a, 2012b; Raine, 2013; Reemtsma, 2011; Rode, 2010; Sarzała, 2009; Surzykiewicz, 2000, 2019; Shackelford, Hansen, 2014; Volavka, 2002; etc.).

At the end, it should be mentioned here about the existence of the so-called *aggressiveness syndrome* and the so-called *aggressive personality*. The syndrome is defined as the (personality) tendency to use aggression in various life situations (Reykowski, 2002, p. 280) and the human aggressiveness itself is regulated there on a multi-level basis. As part of his analyses, Janusz Reykowski (1929-) distinguishes here 4 ontic-analytical levels (2002, pp. 276-283; see: Goldstein, 2002):

1. **biological** (especially neurohormonal and genetic conditions);
2. **psychological** (reception of various types of external and internal stimuli and reacting to them on the basis of: *retaliatory attack vs. concession vs. dialogue*);
3. **group** [relations between various types of social and community organizations around the world in the context of the existence and impact of the so-called (*selective*) *collective memory* (cf.: Reykowski, 2002, p. 280) on the basis of which various communities construct comprehensive, characteristic normative systems that legitimize the aggressive actions undertaken by their members];
4. **macrosocial** – relating to the functioning of the state and its institutions with – so-called – *the legalized monopoly of the use of violence* (towards other states and the so-called *non-state actors* as well as its citizens and non-citizens staying – temporarily or permanently – on its territory).

The concept of the above-mentioned aggressive personality in Polish subject literature was disseminated by Janusz Heitzman (1952-) (2002),

Ogonowska, 2004; Pinker, 2015; Reemtsma, 2011; Rigby, 2010; Rode, 2010; Surzykiewicz, 2010, 2019; Tomaszewicz, 2009.

⁷ Bullying (dręczenie, znęcanie, prześladowanie) „[...] jest specyficznym rodzajem przemocy rówieśniczej, która polega na podejmowaniu krzywdzącego zachowania ukierunkowanego na innego ucznia lub grupę uczniów. To zachowanie agresywne powtarza się zazwyczaj w czasie i uwzględnia prawdziwą lub pozorną nierównowagę siły, kiedy ofiara nie może (lub nie chce) obronić się przed napastnikiem” (Tłuściak-Deliowska, 2014, s. 304-305). Można tu dodać, iż: „Pojęcie *bullyingu* odnosi się głównie od kontekstu szkoły i nauczania, podczas gdy w odniesieniu do aktywności zawodowej wskazuje się na zastosowanie przemocy w ramach relacji zwierzchnik-pracownik. W tym kontekście używa się pojęcia tzw. *mobbingu* [...] Pojęcie „*bullyingu*” jest także użyteczne do opisu relacji przemocowej w kontekście pracy, jednakże wydaje się, że w takim przypadku jego użycie warunkuje taki sam status społeczno-zawodowy uczestników interakcji *bullyingowej* (w kontekście relacji grupowej mamy tutaj do czynienia z tzw. *koźłem ofiarnym* określanym także jako *fajtapa*).” (Małysz, 2018, s. 16).

⁸ Pojęcie cyberprzemocy oznacza „[...] zastosowanie przemocy z użyciem technologii informacyjnych i komunikacyjnych. Podstawowe formy tego zjawiska to: *nękanie, straszenie, szantażowanie przy użyciu sieci, publikowanie lub rozsyłanie ośmieszających, kompromitujących informacji, zdjęć, filmów oraz podszywanie się w sieci pod kogoś wbrew jego woli*” (Andrzejewska, Bednarek, 2009, s. 34).

over time and considers the real or apparent power imbalance when the victim cannot (or does not want to) defend themselves against the attacker” (Tłuściak-Deliowska, 2014, pp. 304-305). It can be added that: “The concept of bullying mainly refers to the context of school and education, while in relation to professional activity, more often is indicated the use of violence in the relationship between the boss and the employee. In this context, the term of the so-called *mobbing* is used [...] The concept of “bullying” is also useful to describe a violent relationship in the context of work, however, it seems that in this case its use determines the same socio-professional status of the participants of a bullying interaction (in the context of a group relationship, we are dealing here with the so-called *scapegoat* also known as a *geek*).” (Małysz, 2018, p. 16).

⁸ The term cyberbullying means “[...] the use of violence using information and communication technologies. The basic forms of this phenomenon are harassment, scaring, blackmailing using the web, publishing or sending ridiculous, compromising information, photos, videos and impersonating somebody on the web against their will” (Andrzejewska, Bednarek, 2009, p. 34).

wających – czasowo lub stale – na jego terytorium).

Pojęcie ww. osobowości agresywnej w polskiej literaturze przedmiotu zostało rozpowszechnione przez Janusza Heitzmana (1952-) (2002), jakkolwiek – jak się wydaje – do polskiej literatury przedmiotu wprowadził je Zbigniew Skorny (1926-2012) (1968)⁹. Heitzman wskazuje dosłownie co następuje (2002, s. 58): „*Emocjonalna lub poznawcza regulacja czynności agresywnych zależy od mechanizmów osobowościowych.*” oraz wylicza – za Markiem Kosewskim (1941-2020) (1977) – iż **osobą agresywną jest osoba, która (Heitzman, 2002, s. 58):**

1. **częściej niż inni ludzie dostrzega występowanie agresji** (a zwłaszcza jej sygnałów wywoławczych) w otoczeniu oraz inaczej (bardziej agresywnie) niż inni ludzie interpretuje jej funkcjonowanie i istotę;
2. **uczy się zachowań agresywnych na drodze modelowania zachowania oraz uzyskuje gratyfikację na podstawie zachowań agresywnych wobec otoczenia** – nawyk ten ujawnia się w sytuacji pobudzenia emocjonalnego i/lub poznawczego (odczuwanie i przejawianie gniewu oraz działania celowe o silnym znaczeniu subiektywnym);
3. **ma relatywnie słabo rozwinięte podmiotowe mechanizmy kontroli agresji** (zwłaszcza w zakresie znajomości i przestrzegania norm społecznych oraz związanych z nimi kompetencji miękkich);
4. **przejawia większą od innych ludzi skłonność do odczuwania i wyrażania negatywnych, niepożądanych społecznie emocji.**

Jednakże powyżej wyszczególnione formy ludzkich zachowań agresywnych nie są szczytowym „*ludzkim osiągnięciem*” na polu zachowań (anty) społecznych – **najważniejszym osiągnięciem człowieka (jako gatunku) w tym zakresie jest: a) ludzka skłonność od przemocy, b) terroryzm¹⁰**

although – it seems that – Zbigniew Skorny (1926-2012) introduced it to the Polish subject literature (see: Skorny, 1968)⁹. Heitzman points out the following (2002, p. 58): “*The emotional or cognitive regulation of aggressive activities depends on personality mechanisms.*” and lists – referring to Marek Kosewski (1941-2020) (1977) – that **an aggressive person is a person who (Heitzman, 2002, p. 58):**

1. **more often than other people, perceives the presence of aggression** (especially its triggering signals) in the environment and interprets its functioning and essence differently (more aggressively) than other people;
2. **learns aggressive behavior by modeling behavior and obtains gratification on the basis of aggressive behavior towards the environment** – this habit reveals itself in a situation of emotional and/or cognitive arousal (feeling and displaying anger and intentional actions with a strong subjective meaning);
3. **has relatively poorly developed subjective mechanisms of aggression control** (especially in terms of knowledge and compliance with social norms and related social competences);
4. **reveals a greater than other people tendency to feel and express negative, socially undesirable emotions.**

However, the above-mentioned forms of human aggressive behaviors are not the top “*human achievement*” related to (anti)social behavior – **the most important achievement of man (as a species) in this field is: a) human tendency to violence, b) terrorism¹⁰ and (most importantly) c) waging wars** (i.e. the institutionalized state of legal and social manifestation of legalized extreme aggression/violence in the form of killing each other by various groups of people/nations in the name of conquering or defending

⁹ Jest ono dość rozpowszechnione w anglojęzycznej literaturze przedmiotu – na ten temat patrz szerzej: Rushton, Erdle, 1987; Dill, Anderson, Anderson, Deuser, 1997.

¹⁰ Za terroryzm można uznać: „*Celowe, nieusankcjonowane prawnie/aksjonormatywnie, użycie przemocy dla celów politycznych. Terroryzm jest metodą walki politycznej (stosowaną przez rozmaite podmioty od czasów najdawniejszych) celem wykorzystania zjawiska tzw. zarządzania strachem – atak na bezpośrednie ofiary jest tylko środkiem do uzyskania posłuchu/zmiany zachowania władz państwowych i/lub opinii społecznej (w tym kontekście życie i zdrowie bezpośrednich ofiar odnośnego ataku terrorystycznego nie ma dla terrorysty/organizacji terrorystycznej żadnego znaczenia, gdyż to: „Nie oni są bezpośrednim celem ataku” – ich życie i zdrowie jest tylko środkiem do uzyskania odnośnego celu...)*” (Bednarek, Andrzejewska, Rojek, Andrzejewski, Małysz, 2019, s. 141) względnie: „*[...] celowe użycie przemocy (terroru) w formie wojny partyzanckiej (tatyki uderzenia i ucieczki) przez jednostki, grupy, organizacje lub państwa przeciwko ich „wrogom”, w tym cywilom, personelowi wojskowemu i instytucjonalnemu, a także cywilnej i/lub wojskowej infrastrukturze krytycznej bez wcześniej istniejącego i zalegalizowanego stanu/wypowiedzenia wojny. Działanie to ma na celu zmuszenie decydentów i społeczeństwa do wykonania lub zaprzestania pewnych działań, uzyskania masowego posłuszeństwa (poprzez manipulację postrzeganiem wrogów) lub zdobycie władzy politycznej bez wypowiedzania wojny.*” (Małysz, 2020a, s. 134). Na temat terroryzmu patrz także: Bolechów, 2001, 2010; Karolczak, 2010; Hoffman, 1999; Horgan, 2005, 2014; Mazurkiewicz, 2006; Tomasiwicz, 2009.

⁹ It is quite widespread in the English-language literature on the subject – see more: Rushton, Erdle, 1987; Dill, Anderson, Anderson, Deuser, 1997.

¹⁰ The following actions can be considered as terrorism: “*A goal-oriented, unlawful/not axionormatively sanctioned use of violence for political purposes. Terrorism is a method of political struggle (used by various entities since the earliest times) in order to use the phenomenon of the so-called fear management – an attack on direct victims is only a means to obtain obedience to/change the behavior of state authorities and/or public opinion (in this context, the life and health of the direct victims of the relevant terrorist attack is of no importance to the terrorist/terrorist organization, because: “They are not the direct target of the attack” – their life and health is only a means to achieve the respective goal ...)*” (Bednarek, Andrzejewska, Rojek, Andrzejewski, Małysz, 2019, p. 141) or: “*[...] a goal-oriented use of violence (terror) in the form of guerrilla warfare (hit-and-run tactics) by individuals, groups, organizations, or states against their “enemies” including civilians, military and institutional personnel, as well as critical civilian and/or military infrastructure without pre-existing and legalized state/declaration of war. This activity is designed to force the policy-makers and society to perform or discontinue certain actions, to obtain mass obedience (by manipulation of the perception of enemies), or to acquire political power without declaring war.*” (Małysz, 2020a, p. 134). On the topic of terrorism see also: Bolechów, 2001, 2010; Karolczak, 2010; Hoffman, 1999; Horgan, 2005, 2014; Mazurkiewicz, 2006; Tomasiwicz, 2009.

i (co najważniejsze) c) *prowadzenie wojen* (tj. zinstytucjonalizowanego prawnospołecznie stanu przejawiania zalegalizowanej skrajnej agresji/przemocy pod postacią zabijania się przez różne grupy ludzi/narody wzajemnie w imię podboju lub obrony określonego terytorium, zdobycia i utrzymania zasobów naturalnych czy też wyznawanych wartości; Sic!)¹¹. Sfera ta odnosi się do tzw. *(zalegalizowanego prawnie) wykorzystywania przemocy w polityce* (patrz szerzej: Mazurkiewicz, 2006; Tomaszewicz, 2009; Hoffman, 1999), która – ze swej definicji – „[...] *przybiera dwie zasadnicze formy: a) usankcjonowaną aksjonormatywnie (wszelkiego typu wojny i użycie aparatu przymusu przez władzę/państwo/administrację publiczną); b) nieusankcjonowaną aksjonormatywnie (i powszechnie uznawaną za/nieco błędnie nazywaną terroryzmem) – względnie wszelkiego typu ruchy rewolucyjne.*” (Małysz, 2021, s. 169). Warto tu dodać, iż w literaturze przedmiotu istnieją głosy uznające „*Terroryzm za nowy paradygmat wojny w XXI wieku*” (patrz dokładnie: Karolczak, 2010; Chaliand, Blin, 2020; por.: Bolechów, 2001, 2010; Hoffman, 1999; Horgan, 2005, 2014; Małysz, 2021).

Co więcej: *analiza literatury przedmiotu wskazuje, iż zinstytucjonalizowana agresja (a zwłaszcza jej skrajna postać tj. prowadzenie wojen¹²) jest zjawiskiem odnoszącym się specy-*

*a specific territory, acquiring and maintaining natural resources or professed values; Sic!)*¹¹. This sphere refers to the so-called (*legalized*) *use of violence in politics* (see more: Mazurkiewicz, 2006; Tomaszewicz, 2009; Hoffman, 1999) which – by definition – “[...] *takes on two basic forms: a) axionormatively sanctioned (all types of war and the use of apparatus of coercion by the authorities/state/public administration); b) axionormatively unsanctioned (and commonly regarded as/somewhat erroneously called terrorism – or any type of revolutionary movement).*” (Małysz, 2021, p. 169). It is worth adding that in the subject literature there are opinions that recognize “*Terrorism as a new paradigm of war in the 21st century*” (see: Karolczak, 2010; Chaliand, Blin, 2020; compare: Bolechów, 2001, 2010; Hoffman, 1999; Horgan, 2005, 2014; Małysz, 2021).

What is more: the analysis of the subject literature indicates that **institutionalized aggression (and especially its extreme form, i.e., waging wars¹²) is a phenomenon that relates specifically to higher primates – i.e., humans**

¹¹ Johan M.G. van der Dennen wskazuje w tym kontekście co następuje (2008, p. 6): „[...] *agresorzy poszukują zasobów. Ludzie walczą zarówno o zasoby, jak i o idee zasobów [...]. Nawet dobra niematerialne, takie jak <<honor narodowy>>, można w ostatecznym rozrachunku rozumieć jako [mentalne – Z.M.] wzmocnienie siły agresora celem utrzymania/utrzymania zasobów [podkr. Z.M.]*”. Natomiast Richard Brian Ferguson pisze (2010, s. 166-167): “*Fundamentalną wadą podejść biologicznych jest to, że nie doceniają one ewolucyjnego znaczenia ludzkiej organizacji społecznej i kultury. Niezrównane rozprzestrzenienie się ludzkich populacji wynika z naszej zdolności do zbiorowej adaptacji jako zorganizowanych grup o wspólnym rozumieniu. To, czy ludzie prowadzą wojnę, ile, w jakiej formie i dlaczego to robią w określonych sytuacjach, jest wynikiem procesów społeczno-kulturowych. W moich badaniach między kulturami odkryłem, że kluczowym elementem tych procesów są interesy własne przywódców politycznych. Właśnie tam musimy szukać, jeśli chcemy zrozumieć wojnę [podkr. Z.M.]*”. Jakkolwiek istnieją tu kontrowersje dotyczące kwestii: *Czy wojna (względnie: prowadzenie wojen) jest u człowieka wrodzone a tym samym uwarunkowane biologicznie? Czy też prowadzenie wojen jest zjawiskiem stricte kulturowym?* – na ten temat patrz szerzej (przykładowo): Olzacka, 2011, 2012, 2016; Skrzyńiecki, 2015; Skrzyńiecki, Romaniszyn, 2016.

¹² Analiza literatury przedmiotu wskazuje, że *pojęcia wojny i konfliktu zbrojnego* – mimo, że (w tzw. świadomości społecznej blisko z sobą związane – Ergo: uznawane za tożsame przez część opinii publicznej) nie są równoważne. Można tu także wskazać, iż o ile uprzednio zauważalna była tendencja do postrzegania (stanu) świata w dualistycznej perspektywie *pokoju vs. wojny* to współcześnie (po rozszerzeniu optyki) nastąpiło przejście do perspektywy triarchicznej: *pokoju vs. kryzysu vs. wojny* (na ten temat patrz szerzej: Antczak-Barzan, Śliwa, Zaniewski, 2016; Karolczak, 2010; Keegan, 1998; Łoś, Reginia-Zacharski, 2014; Otterbein, 2009; Reginia-Zacharski, 2014; Toffler, Toffler, 1997). W tym kontekście (zwłaszcza gdy chodzi o tzw. *stan kryzysu*) coraz wyraźniej widać, iż współcześnie miejsce tradycyjnie rozumianej wojny zajęły *terroryzm* i tzw. *wojny hybrydowe* a także niepomierne wzrosło znaczenie tzw. *działań asymetrycznych/nier regularnych i specjalnych, wojsk specjalnych* oraz tzw. *czynnika kulturowego i walki o “rząd dusz/percepcję/poczucie przynależności społeczno-kulturowej (innymi słowy: odmiennosć grupowo-etniczną) we (wszelkiego typu) konfliktach zbrojnych [ze względu na ich efektywność i ekonomiczność oraz – co jest swoistym paradoksem – trwającą rewolucję militarną (ang. Revolution in Military Affairs – RMA)]* (patrz szerzej: Antczak-Barzan, Śliwa, Zaniewski, 2016; Baluk, Doroszko, 2017; Banasik, 2018; Bolechów, 2001, 2010; Chaliand, Blin, 2020; Gasztold, Gasztold, 2020;

¹¹ Johan M.G. van der Dennen simply writes in this context (2008, p. 6): „[...] *aggressors seek resources. Human beings fight both for resources and for ideas of resources [...]. Even intangible goods like <<national honor>> can in the last analysis be understood as [mental – Z.M.] shoring up the resource-holding power of the aggressor [emphasis Z.M.]*”. Richard Brian Ferguson, on the other hand, writes (2010, s. 166-167): “*The fundamental flaw of biological approaches is that they fail to appreciate the evolutionary significance of human social organization and culture. The unparalleled spread of human populations is due to our ability to collectively adapt as structured groups with common understandings. Whether a people make war, how much, in what form, and why they do in particular situations is a result of sociocultural processes. In my research across cultures, I have found the key element in those processes to be the self-interests of political leaders. That is where we need to look if we want to understand war [emphasis Z.M.]*”.

However, there is controversy about the question: *Is war (or: the conduct of wars) innate in humans and therefore biologically conditioned? Or is warfare a strictly cultural phenomenon?* – see more broadly (for example): Olzacka, 2011, 2012, 2016; Skrzyńiecki, 2015; Skrzyńiecki, Romaniszyn, 2016.

¹² The analysis of the literature on the subject shows that the **concepts of war and armed conflict** – (closely related in the so-called *social awareness* – Ergo: recognized as identical by part of the public opinion) are however not equivalent. It can also be pointed out here that **while previously there was a noticeable tendency to perceive the (state) of the world in the dualistic perspective of peace vs. war, then nowadays (after the extension of optics) there has been a transition to the triarchic perspective: peace vs. crisis vs. war** (more on this issue: Antczak-Barzan, Śliwa, Zaniewski, 2016; Karolczak, 2010; Keegan, 1998; Łoś, Reginia-Zacharski, 2014; Otterbein, 2009; Reginia-Zacharski, 2014; Toffler, Toffler, 1997). **In this context (especially when it comes to the so-called state of crisis) it is becoming more and more clear that today, the traditionally understood war has been replaced by terrorism and the so-called hybrid wars and the importance of the so-called asymmetric/irregular and special operations, special forces and the so-called cultural factor and the struggle for the “government of souls/perception/sense of socio-cultural belonging (in other words: group and ethnic diversity) in (all types of) armed conflicts has increased immeasurably [due to their effectiveness and economical efficiency and – which is a kind of paradox – the ongoing Revolution in Military Affairs – RMA]** (see more: Antczak-Barzan, Śliwa, Zaniewski, 2016; Baluk, Doroszko, 2017; Banasik, 2018; Bolechów, 2001, 2010; Chaliand, Blin, 2020; Gasztold, Gasztold, 2020; Hajduk, Stepniowski, 2015; Hoffman, 1999; Hoffman, 2007; Horgan, 2005, 2014; Jakubczak, 2020a, 2020b; Jakubczak, Królikowski, Marczak, Gąsiorek, 2018; Jarmoszko, 2015; Kamiński, 2009; Karolczak, 2010; Korybko, 2015; Królikowski, 2004, 2006, 2013; Krzak, 2018; Liedel, 2015; Małysz, 2021; Maroń, 2011; Münkler, 2004; Olzacka, 2016; Pacek, 2018; Pacek, Patek, 2019; Rącz, 2016; Skoneczny, 2015; Sokała, Zapała, 2011; Surdyk, 2017; Sykulski, 2015, 2019; van Herpen, 2014; Wasiuta, 2016; Wasiuta, Mazur, 2017; Wasiuta, Wasiuta, 2017; Wojnowski, 2014, 2015a, 2015b; Wrzosek, 2018; Zochowski, 2015).

ficznie do wyższych naczelnych – tj. ludzi i małp człekokształtnych (konkretnie szympanów¹³; patrz szerzej: Wrangham, Peterson, 1996; Ghiglieri, 2001; Smith, 2011b). Warto tu dodać, że wojna jako konflikt zbrojny „ukierunkowuje” agresję ludzką, do czego konieczne jest myślenie abstrakcyjne w celu opracowania strategii oraz komunikacja językowa i współdziałanie a konflikty małp człekokształtnych mają „(relatywnie) nieukierunkowany” charakter – jakkolwiek wg. piszącego niniejsze twierdzenie to jest tylko częściowo zasadne, gdyż mimo, że szympany i inne wyższe naczelné prezentują przejawy myślenia abstrakcyjnego i/lub komunikacji symbolicznej nie mają one fizycznej możliwości wytworzenia wysoko wyspecjalizowanej mowy dającej szansę wykraczania poza komunikaty/odruchy prymarne oraz rozwoju systemu znaczeń w formie kultury symbolicznej koniecznej (wspólnie z rozwiniętą mową) dla prowadzenia (ludzkich) wojen w konsekwencji czego na „ich poziomie rozwoju” prowadzone przez nie wojny mają charakter „(relatywnie) ukierunkowany” (patrz szerzej: Andrews, 2015; Dessalles, 2007; de Waal, 2013; Diamond, 1991, 2019; Ghiglieri, 2001; Merrick, 2014; Morris, 1967; Muller, Wrangham, Pilbeam, 2017; Power, 1991; Smith, 2011b).

Co więcej, wojna jest zjawiskiem wspólnotowym (jednym mężczyzn przeciwko innym mężczyznom) mającym na celu zdobycie bądź obronę czegoś istotnego – najczęściej zasobów (współcześnie zwłaszcza przestrzeni życiowej/*Lebensraum*; jakkolwiek można tu także wymienić: przetrwanie narodu bądź kultury, poczucie odrębności, styl życia/dominację kulturową a nawet wartości/honor jednostkowy lub wspólnotowy czy też chwałę, etc. – Z.M.) – z punktu widzenia walczących wspólnot (patrz dokładnie: Tooby, Cosmides, 2010; Otterbein, 2009).

W tym kontekście sam Smith wskazuje co następuje (2011b, s. 129-130)¹⁴: „Jak na razie znamy tylko jeden bezsporny przykład dużych i <<czysto kobiecych>> oddziałów bojowych. W XVIII i XIX wieku

and great apes (chimpanzees specifically¹³; see more: Wrangham, Peterson, 1996; Ghiglieri, 2001; Smith, 2011b). It is worth adding here that war as an armed conflict “directs” human aggression. Abstract thinking is necessary for it to develop a strategy as well as linguistic communication and cooperation, and the conflicts of great apes are “(relatively) undirected” – although according to the author, this claim is only partially valid, because although chimpanzees and other higher primates present manifestations of abstract thinking and/or symbolic communication, they do not have the physical ability to produce highly specialized speech that gives the opportunity to go beyond primary messages/reflexes and develop a system of meaning in the form of symbolic culture necessary (together with developed speech) for the conduct of (human) wars and, consequently, at “their level of development”, the wars they conduct are “(relatively) directed” (see more: Andrews, 2015; Dessalles, 2007; de Waal, 2013; Diamond, 1991, 2019; Ghiglieri, 2001; Merrick, 2014; Morris, 1967; Muller, Wrangham, Pilbeam, 2017; Power, 1991; Smith, 2011b).

What is more, war is a community phenomenon (of some men against other men) aimed at gaining or defending something important – most often resources (nowadays especially living space/*Lebensraum*; however, it can also be mentioned here: survival of a nation or culture, sense of separateness, lifestyle/cultural domination and even values/individual or community honor or glory, etc. – Z.M.) – from the point of view of struggling communities (see: Tooby, Cosmides, 2010; Otterbein, 2009).

In this context, Smith himself points out the following (2007, pp. 83-84)¹⁴: “In all of history, there is only one uncontroversial example of a large fighting force consisting of women. The Gbeto were an all-female elite fighting unit of the West African kingdom of Dahomey (present-day Benin) during the eighteenth and nineteenth centuries. Although never a majority of the kingdom’s forces, the Gbeto may have constituted as much as 10 percent of the total number of soldiers in this highly militaristic state. These formidable warriors had a reputation for toughness and ferocity. They were forbidden to have sex with men, were completely segregated from male soldiers, and, according to one European account, were serviced by a legion of female prostitutes. Historians

Hajduk, Stępniewski, 2015; Hoffman, 1999; Hoffman, 2007; Horgan, 2005, 2014; Jakubczak, 2020a, 2020b; Jakubczak, Królikowski, Marczak, Gašiorek, 2018; Jarmosko, 2015; Kamiński, 2009; Karolczak, 2010; Korybko, 2015; Królikowski, 2004, 2006, 2013; Krzak, 2018; Liedel, 2015; Małysz, 2021; Maroń, 2011; Münkler, 2004; Olzacka, 2016; Pacek, 2018; Pacek, Patek, 2019; Rącz, 2016; Skoneczny, 2015; Sokała, Zapała, 2011; Surdyk, 2017; Sykuliński, 2015, 2019; van Herpen, 2014; Wasiuta, 2016; Wasiuta, Mazur, 2017; Wasiuta, Wasiuta, 2017; Wojnowski, 2014, 2015a, 2015b; Wrzosek, 2018; Żochowski, 2015).

¹³ W tym kontekście David M. Buss (1953-) pisze co następuje (2016, s. 286): „Wrangham i Peterson (1996) dokonują jednak niezwykłej obserwacji. [Jak wskazują – Z.M.] Udokumentowano, że spośród ponad 10 milionów istniejących gatunków zwierząt, w tym czterech tysięcy ssaków, tylko dwa gatunki wykazywały zainicjowane przez samców skoordynowane koalicje, które najeżdżają sąsiednie terytoria i śmiertelnie atakują członków własnego gatunku: [są nimi – Z.M.] szympany i ludzie. Ludzie, podobnie jak szympany, tworzą agresywne, związane z mężczyznomi koalicje, których członkowie wspierają się nawzajem we wspólnym dążeniu do agresji przeciwko innym. [...] We wszystkich kulturach mężczyźni często łączą się, by atakować inne grupy lub bronić swoich. Ludzie i szympany nie dzielą tego unikalnego wzoru agresji z żadnym innym znanym gatunkiem (Wrangham i Peterson, 1996).”

¹⁴ Piszący niniejsze słowa wyraża niniejszym głęboką wdzięczność Panu Piotrowi Sz wajcerowi z Wydawnictwa CiS za udostępnienie dla celów tłumaczenia/analizy porównawczej treści tekstu wersję PDF monografii Smitha (2007).

¹³ In this context, David M. Buss (1953-) writes the following (2016, p. 286): „Wrangham and Peterson (1996), however, make a remarkable observation. Of the more than 10 million animal species that exist, including four thousand mammals, only two species have been documented to show male-initiated coordinated coalitions that raid neighboring territories and lethally attack members of their own species: chimpanzees and humans. Humans, like chimpanzees, form aggressive male-bonded coalitions in which members support each other in a mutual quest to aggress against others. [...] In all cultures, men commonly have bonded together to attack other groups or to defend their own. Humans and chimpanzees share this unique pattern of aggression with no other known species (Wrangham & Peterson, 1996).”

¹⁴ The Author hereby expresses his deepest gratitude to Mr. Piotr Sz wajcer from the CiS Publishing House for providing the PDF version of Smith’s monograph (2007) for the purpose of translation/comparative analysis.

w armii królestwa Dahomeju (to współczesny Benin) walczył elitarny oddział złożony wyłącznie z kobiet. *Gbeto* (tak nazywała się formacja) stanowiły co prawda tylko około dziesięciu procent sił zbrojnych tego bardzo zmilitaryzowanego królestwa, ale rzeczywistość tworzyły ich elite; nie przypadkiem miały opinię okrutnych i bardzo wytrzymałych. Wojowniczkom nie wolno było utrzymywać stosunków seksualnych z mężczyznami – praktycznie w ogóle były odseparowane od męskich oddziałów, ale jak donosił jeden z europejskich podróżników, w zamian obsługiwała je spora liczna prostytutek.

Historycy wojskowości długo starali się wyjaśnić ten fenomen afrykańskich wojowniczek. Wydaje się, że najbardziej sensownym wyjaśnieniem wykorzystywania kobiet w ten właśnie sposób był po prostu... niedostatek mężczyzn. Dahomej w tym czasie był lokalnym mocarstwem, ale praktycznie jedynym źródłem jego dochodów był handel niewolnikami. Królestwo było w stanie nieustannej wojny ze wszystkim sąsiadami, których ziemie bez przerwy najeżdżało właśnie w pogoni za niewolnikami. Następnie łup wymieniany był z europejskimi kupcami na broń, a ta służyła do kolejnych podbojów. Taki stan ciągłej wojny kosztował sporo ofiar, a męska populacja była jeszcze dodatkowo przetrzebiona przez króla, który Portugalczykom czasem sprzedawał również własnych poddanych. W tej sytuacji istotnie mogło brakować ludzi (mężczyzn!) i to stworzyło perspektywę zupełnie nowej, wojskowej kariery dla kobiet. Niezależnie jednak od wyjaśnienia, **dla nas ważniejsze jest to, iż przykład dahomejski dowodzi, że jeśli tylko okoliczności sprzyjają, kobiety przydają się na polu bitwy nie mniej niż mężczyźni [podkr. Z.M.]**.¹⁵

Warto tu także wspomnieć o obecności kobiet w współczesnych armiach (nie wynikającym z braku mężczyzn – Sic!) i ich udziale w wojnach (zazwyczaj w rolach pomocniczych a nie *stricto* bojowych) jakkolwiek można je także współcześnie spotkać w wojskach specjalnych (przynajmniej kilku państw świata), przy czym informacje o ich wyszkoleniu i działaniach (zwłaszcza bojowych – o ile takowe miały miejsce) z oczywistych względów nie są szerzej dostępne. Warto tu także wskazać, iż jak wskazuje w różnych momentach swojej pracy Smith (2011b) oraz wprost pisze Kurcwald (2013, s. 259): „W potocznej wiedzy wojna jest domeną mężczyzn, którzy zwykle biorą w niej czynny udział. Na podstawie analizy powodzenia, jakim cieszą się wojownicy wśród kobiet oraz korespondencji z czasów m.in. II wojny światowej okazuje się, że kobiety również biorą udział w przemocy międzygrupowej. Robią to tylko w mniej bezpośredni sposób, poprzez zachęcanie czy wręcz podleganie do przemocy [podkr. Z.M.]”. Sam Kurcwald (2013) odnosząc się do celu walki podczas wojny wg. Smitha (2011b), wskazuje co następuje: „[...] walka toczona jest o zasoby, *Lebensraum*, ropę, złoto, żywność, wodę

have long puzzled over how to explain this departure from the military norm. The most convincing solution is that the kingdom of Dahomey included women in its combat forces because of falling numbers of men. Dahomey was the dominant power in West Africa, and its economy depended almost entirely on the slave trade. The kingdom was perpetually at war with its neighbors to capture slaves from them, who were then traded to European merchants for rifles, which Dahomeans used to attack their neighbors and capture more slaves in an escalating spiral of war and oppression. Many men died in this incessant warfare, and the king also sold his own subjects to Portuguese slave merchants. The consequent shortage of manpower may have opened the door to the creation of a female fighting force. Whatever the explanation, **the Dahomean example demonstrates that women can participate in warfare every bit as effectively as men [emphasis Z.M.]**.¹⁵

It is worth mentioning that the increasing presence of women in modern armies (not due to the lack of men – Sic!) and their participation in wars (usually in auxiliary and not strictly combat roles), they can also be found in special forces today (at least in several countries around the world), while information on their training and activities (especially combat – if any) is not, for obvious reasons, more widely available. It is also worth pointing out here, that as Smith (2011b) indicates in various times in his book and Kurcwald writes openly (2013, p. 259): “In common knowledge, war is the domain of men who usually take an active part in it. Based on the analysis of the success of warriors among women and correspondence from the times of, among others, World War II, **women have also taken part in intergroup violence. They only do it in a less direct way, by encouraging or even inciting violence [emphasis Z.M.]**”. Kurcwald himself (2013), referring to the goal of the fight during the war according to Smith (2011b) points out the following: “[...] the fight is for resources, *Lebensraum*, oil, gold, food, water, or abstract things – god, honor, race, democracy or destiny, but not for individual gain. There is no mention of building group identity, gaining positions or women, or genetic considerations that can also be reasons for wars [emphasis Z.M.]” (Kurcwald, 2013, p. 258; however, according to the author of this article, the above-mentioned building of group identity, gaining positions and/or women, and also genetic considerations refer *de facto* to the above-mentioned resources).

Keith F. Otterbein (1936-2015) points out in this context that (2009, p. 37): “Warfare is an armed combat between political communities [emphasis Z.M.] [hereinafter defined as a form of social system (or: (proto-)state) organization occupying a specific territory independent of anyone else, having leaders

¹⁵ Na temat dahomejskich *Gbeto* patrz szerzej: Alpern, 1998; Bay, 1998; Burton, 1893; d’Almeida-Topor, 1984; Forbes, 1851; Edgerton, 2000; Larsen, 2021; Newark, McBride, 1989; Salmonson, 2015.

¹⁵ For more on Dahomey’s *Gbeto*, see: Alpern, 1998; Bay, 1998; Burton, 1893; d’Almeida-Topor, 1984; Forbes, 1851; Edgerton, 2000; Larsen, 2021; Newark, McBride, 1989; Salmonson, 2015.

lub rzeczy abstrakcyjne – boga, honor, rasę, demokrację czy przeznaczenie, lecz nie o indywidualne korzyści. Brakuje tu wzmianki o budowaniu tożsamości grupowej, o zdobywaniu pozycji lub kobiet, czy też o względach genetycznych, które również mogą być powodami wojen [podkr. Z.M.]” (Kurcwald, 2013, s. 258; natomiast wg. autora niniejszego tekstu ww. **budowanie tożsamości grupowej, zdobywanie pozycji i/lub kobiet oraz względy genetyczne de facto odnoszą się do wspomnianych wyżej zasobów**).

Keith F. Otterbein (1936-2015) wskazuje w tym kontekście, iż (2009, s. 37): **„Działania wojenne stanowią walkę zbrojną pomiędzy wspólnotami politycznymi [podkr. Z.M.]** [dalej definiowanymi jako forma ustroju społecznego (względnie: organizacji (proto-)państwowej) zajmująca określone terytorium niezależne od nikogo innego, posiadająca przywódców oraz poczucie wspólnoty/własną kulturę opartą o odrębność językową i geograficzną – Z.M.; zob.: Otterbein, 2009, s. 38]. **Walką zbrojną [...] jest walka z użyciem broni [podkr. Z.M.]**”. W tym kontekście należy mieć na względzie fakt, iż **najbardziej krwawe są tzw. wojny religijne (względnie: religijno-rasowe czy też stricte rasowe), gdyż w ich trakcie walczący zyskują tzw. podwójną sankcję pragmatyczną: a) wynikającą z istoty wojny i b) wynikającą się poczucia wspólnoty (a zarazem: odrębności) religijnej/uzusu religijnego – tzw. błogosławione zabijanie/święta wojna** [patrz szerzej przykładowo: Esposito, 2003; Karolczak, 2010; Keegan, 1998; Kehoe, 2012; Łoś, Reginia-Zacharski, 2014; Olzacka, 2016; Otterbein, 2009; Partner, 2000; Reginia-Zacharski, 2014; Stern, 2003; Toffler, Toffler, 1997; etc.; piszący niniejsze słowa świadomie pomija tu kwestię tzw. wojny sprawiedliwej/łac. *bellum iustum*, gdyż uważa, że **„Wojna po prostu jest.../Wojna stanowi tzw. fakt społeczny”** a wszelkie jej uzasadnienia filozoficzno-moralno-etyczne są drugorzędne (jakkolwiek stanowią niezwykle szerokie pole analityczne niemożliwe do opisanie w niniejszym tekście) – należy tu jednakże wskazać, iż **ww. uzasadnienia nie są tożsame z tzw. sankcją religijno-pragmatyczną (istotną zwłaszcza dla kultury chrześcijańskiej i islamskiej)** o której była mowa powyżej i będzie mowa poniżej; na temat istoty i znaczenia *bellum iustum* patrz szerzej przykładowo: Brough, Lango, Van der Linden, 2007; Contamine, 1986; Ehrlich, 1955; Evans, 2005; Fotion, 2007; Kuderowicz, 1995; Łuszczczyńska, Łuszczczyński, 2019; Michalik, 1972; Nagórny, Pokrywka, 2003; Partner, 2000; Ramsey, 1968; Rau, Tulejski, 2014; Walzer, 1977; Winowski, 1947; Ziółkowski, 2011].

Należy tu jednakże wskazać, iż o ile w świecie zwierząt walka ma (zazwyczaj) charakter reaktywny, odnosi się do zdobywania pożywienia, obrony siebie/terytorium bądź zdobywania partnera seksualnego (obyczajnie godowe niektórych gatunków zwierząt są niezwykle brutalne a nawet związane z możliwością śmierci spółkujących partnerów –

and a sense of community/own culture based on linguistic and geographical separateness – Z.M.; see: Otterbein, 2009, p. 38]. **Armed combat [...] is fighting with weapons [emphasis Z.M.]**”. In this context, it should be borne in mind that **the so-called religious wars (relatively: religious-racial or strictly racial) are the most bloody ones. During them the fighters gain the so-called double pragmatic sanction: a) resulting from the essence of the war and b) resulting from the sense of religious community (and also: separateness)/religious usus/usuage – the so-called blessed killing/holy war** [see for example: Esposito, 2003; Karolczak, 2010; Keegan, 1998; Kehoe, 2012; Łoś, Reginia-Zacharski, 2014; Olzacka, 2016; Otterbein, 2009; Partner, 2000; Reginia-Zacharski, 2014; Stern, 2003; Toffler, Toffler, 1997; etc.; the author deliberately omits here the issue of the so-called *just war/bellum iustum*, because he believes that **“War simply is .../War is the so-called social fact”** and all philosophical and moral and ethical justifications of it are secondary (even though they constitute an extremely broad analytical field impossible to describe in this text) – it should be noted, however, that **the above-mentioned justifications are not the same as the so-called religious and pragmatic sanction (important especially for Christian and Islamic culture)** mentioned above and to be discussed below; on the essence and meaning of *bellum iustum* see more broadly, for example: Brough, Lango, Van der Linden, 2007; Contamine, 1986; Ehrlich, 1955; Evans, 2005; Fotion, 2007; Kuderowicz, 1995; Łuszczczyńska, Łuszczczyński, 2019; Michalik, 1972; Nagórny, Pokrywka, 2003; O’Donovan, 2003; Partner, 2000; Ramsey, 1968; Rau, Tulejski, 2014; Walzer, 1977; Winowski, 1947; Ziółkowski, 2011].

It should be noted, however, that while in the animal world the fight is (usually) reactive, it refers to gaining food, defending oneself/territory or gaining a sexual partner (the mating habits of some animal species are extremely brutal and even associated with the possibility of death of mating partners – see: *casus of mating/praying mantis*) **only a human species is capable of experiencing the pleasure, even delight, of torturing and institutionalized killing of members of his own species (Sic! – see: Fromm, 1973). This results from the following evolutionary-socio-cultural facts/adaptations:**

- a. **having the above-mentioned human nature,**
- b. **having a highly developed cognitive and communication apparatus** (the brain and communication using symbolic speech),
- c. **having highly developed higher cognitive processes** (especially imagination),
- d. **having the so-called human culture** (in the evaluating and descriptive sense and also attributive and distributive sense – more on this issue: Filipiak, 2002 – especially: pp. 20-21), **giving to the human being – which**

vide: *casus modliszki*) to tylko człowiek zdolny jest odczuwania przyjemności, wręcz rozkoszy z torturowania i zinstytucjonalizowanego zabijania członków własnego gatunku (Sic! – na ten temat patrz szerzej: Fromm, 1973). Wynika to z następujących faktów/adaptacji ewolucyjno-społeczno-kulturowych:

- a. posiadania ww. *natury ludzkiej*,
- b. posiadania silnie rozbudowanego aparatu poznawczo-komunikacyjnego (mózg i komunikacja za pomocą mowy symbolicznej),
- c. posiadania *wysoko rozwiniętych wyższych procesów poznawczych* (a zwłaszcza wyobraźni),
- d. posiadania tzw. *kultury ludzkiej* (w sensie wartościującym i opisowym oraz atrybutywnym i dystrybutywnym – na ten temat patrz szerzej: Filipiak, 2002 – zwłaszcza: s. 20-21), dającej – co jest swoistym paradoksem – możliwość tworzenia coraz doskonalszych narzędzi zabijania (się) (Sic!)¹⁶,

is a kind of paradox – the opportunity to create more and more perfect killing tools (Sic!)¹⁶,

- e. being a consequence of the interaction of all the above *possibilities of accumulating and storing human knowledge* [communication using the written word (the role of books) and nowadays images (radio, cinema, television and modernly the growing role of the so-called *multimedia* – i.e. computers, smartphones and the Internet) giving the possibility of practically unlimited (*in fact* limited by the issue of knowledge of the language code of a given culture/community and pragmatic access here and now to knowledge resources

¹⁶ W literaturze przedmiotu można spotkać się z twierdzeniami, iż takowe stanowisko odnosi się do kwestii tzw. *adaptacji psycho-społeczno-fizjologicznych* (względnie: *psycho-społecznych* – tj.: możliwości wspólnotowego korzystania z zasobów środowiska i przeciwstawiania się zagrożeniom – oraz *fizjologicznych* – typu: wyprostowana sylwetka, możliwość obserwacji oraz chwytania i rzucania przedmiotami, przeciwstawny kciuk, etc.) *związanych z walką o przetrwanie* (trzeba tu pamiętać jednakże, iż: *Ewolucja biologiczna ma charakter darwinowski a ewolucja kulturowa – zasadniczo – lamarckowski*). W literaturze przedmiotu można spotkać się tu z wskazaniem, iż właściwym czynnikiem selekcyjnym wyboru partnera i – w dalszej kolejności – proliferacji genów są tu najczęstszymi: *zdrowie psycho-fizyczne (dobre geny), możliwość zgromadzenia i utrzymania zasobów, inteligencja, uroda, itd.* Można tu także – nieco przekornie – wskazać, iż w tzw. *kulturze masowej* istnieje także pogląd, że czynnikiem selekcyjnym może być także tzw. *głupota/brak inteligencji* (Sic!; patrz szerzej: kultowy już dziś film „*Idiocracy*” Mike’a Judge’a z 2006 roku) *jakkolwiek w tym wypadku trzeba zwrócić uwagę na współwystępujące z tym czynnikiem zmienne: osiągnięcia określonego stopnia rozwoju społeczno-kulturowego/dostępności zasobów, braku tzw. presji społecznej ze strony drapieżników i chorób oraz braku (względnie: niestosowania) tzw. antykoncepcji, etc.*

Uwzględniając powyższe, piszący niniejsze słowa stoi na stanowisku, iż każde ludzkie działanie (tj. *ukierunkowane na cel zachowanie*) stanowi *de facto* formę wspomnianej wyżej adaptacji psycho-społecznej zwiększając (w jakiś zakresie lub kontekście) możliwości przetrwania jednostki (względnie jej linii rodowej) poprzez proliferację jej genów/zapewnienie bezpieczeństwa i lepszego życia potomstwu (względnie: krewnym) i/lub zdobywanie zasobów (najszerzej jak się da rozumianych) (patrz szerzej: Darwin, 1871; Andrews, 2014; Barkow, Cosmides, Tooby, 1992; Brannon, 2002; Buss, 1996, 2001, 2014, 2016; Campbell, 2013; Campbell, 1972; de Waal, 2020; de Waal, Ferrari, 2012; Diamond, 1991, 2019; Donald, 1991; Dunbar, 2019; Etcoff, 2011; Everett, 2019; Fisher, 1994, 2003, 2016; Goodall, 2019; Hammer, Copeland, 2002; Kalat, 2020; Miller, 2001, 2004b; Moir, Jessel, 1993; Oniszczenko, 2002, 2005; Otterbein, 2009; Parker, Pizzari, Houquet, 2015; Pisula, 1998, 2003; Pisula, Oniszczenko, 2008; Plomin, DeFries, McClearn, McGuffin, 2001; Prum, 2017; Ridley, 2000, 2001; Ryan, 2017; Smuts, 1985; Wojciszke, 2003). Mając to na uwadze piszący niniejsze słowa pozwala sobie podkreślić rzadko spotykane w (polskojęzycznej) literaturze przedmiotu wskazanie o roli ww. *kultury ludzkiej* (w aspekcie wartościującym i opisowym – zwłaszcza tym drugim) dla przetrwania jednostki i/lub grupy oraz proliferacji jej (ich) genów [co jest oparte na mechanizmie pozyskiwania zasobów i sympatii grupowej w relacji jednostki i jej grupy referencyjnej celem obrony kolektywnie rozumianego bezpieczeństwa grupy odniesienia (rozumianej jako zasób) – zgodnie ze schematem: tolerancja → akceptacja → sympatia → przyjaźń → przyjaźń doskonała → podejmowanie działania w imię ochrony swojej grupy (patrz: Małysz, 2020a – a zwłaszcza: s. 145)]. Można tu dodać, iż Marian Filipiak (1935-) w swoich analizach wskazuje co następuje (2002, s. 43): *“I wreszcie – kultura jest mechanizmem adaptacyjnym [podkr. – M.F.] człowieka. Oznacza to, że spełnia ona rolę pośrednika między człowiekiem, a środowiskiem przyrodniczym, w którym*

¹⁶ In the literature on the subject, one can encounter claims that such a position relates to the issue of the so-called *psycho-socio-physiological adaptations* (or: *psycho-social* – i.e., the possibility of communal use of environmental resources and countering threats – and *physiological* – such as: upright posture, the possibility of observing, grabbing and throwing objects, opposing thumb, etc.) *related to the struggle for survival* (it must be remembered, however, that: *Biological evolution is Darwinian and cultural evolution – essentially – relates to Lamarck*). In the literature on the subject, it can be found that the proper selection factor for choosing a partner and – subsequently – gene proliferation, are most often: *psycho-physical health (good genes), the ability to accumulate and maintain resources, intelligence, beauty, etc.* Although the author here also – somewhat perversely – indicates that in the so-called *mass culture*, there is also a view that a selection factor may also be the so-called *stupidity/lack of intelligence* (Sic!; see more: the nowadays cult movie „*Idiocracy*” by Mike Judge dated 2006), however, in this case, attention must be paid to the coexisting variables: *achievements of a certain degree of socio-cultural development/availability of resources, lack of (the so-called) selection pressure from predators and diseases and lack (or: non-use) of (the so-called) contraception, etc.*

Considering the above, the author of this words expresses the opinion that every human action (i.e. *goal-directed behavior*) is a *de facto* form of the aforementioned psycho-social adaptation increasing (to some extent or context) the individual’s (or one lineage’s) ability to survive through the proliferation of genes/ensuring the safety and better life of his/her offspring (or relatives) and/or gaining resources (as broadly defined as it is only possible) (see more: Darwin, 1871; Andrews, 2014; Barkow, Cosmides, Tooby, 1992; Brannon, 2002; Buss, 1996, 2001, 2014, 2016; Campbell, 2013; Campbell, 1972; de Waal, 2020; de Waal, Ferrari, 2012; Diamond, 1991, 2019; Donald, 1991; Dunbar, 2019; Etcoff, 2011; Everett, 2019; Fisher, 1994, 2003, 2016; Goodall, 2019; Hammer, Copeland, 2002; Kalat, 2020; Miller, 2001, 2004b; Moir, Jessel, 1993; Oniszczenko, 2002, 2005; Otterbein, 2009; Parker, Pizzari, Houquet, 2015; Pisula, 1998, 2003; Pisula, Oniszczenko, 2008; Plomin, DeFries, McClearn, McGuffin, 2001; Prum, 2017; Ridley, 2000, 2001; Ryan, 2017; Smuts, 1985; Wojciszke, 2003).

With this in mind, the author of this words lets himself emphasize (merely noticed - especially in polish languages subject literature) indication of the role of the above-mentioned human culture (in evaluative and descriptive aspect – especially the latter) for the survival of an individual and/or group and the proliferation of his/her (their) genes [which is based on the mechanism of acquiring resources and group sympathy in the relationship of the individual and his/her referential group in order to defend collectively understood reference group security (understood as a resource) – according to the scheme: tolerance → acceptance → sympathy → friendship → perfect friendship → taking action to protect one’s group (see: Małysz, 2020a – and especially: p. 145)]. It can be added here that Marian Filipiak (1935-) in his analyzes indicates the following (2002, p. 43): *“And finally – culture is a man’s adaptive mechanism [emphasis M.F.]. This means that it plays the role of an intermediary between peoples and the natural environment in which the man lives. It fulfills this role both towards an individual man and towards specific groups of people.”*

In the context of the whole of the above argument, however, it should be remembered that in different cultures the issues of controlling human sexuality and procreation are differently solved – bearing in mind the essence of human social life, it can be *de facto* indicated that today it is the culture of a given community (in descriptive and distributive terms) that defines the way and chances of individual people’s procreation (Sic!) (see: for example, the differences and similarities in the approach to sexuality, fertility and raising children in the Muslim culture vs. Western culture vs. Chinese culture).

e. będącej konsekwencją współdziałania wszystkich powyższych możliwości kumulowania i przechowywania ludzkiej wiedzy [komunikacja za pomocą słowa pisanego (rola książek) a współcześnie obrazu (radio, kino, telewizja) oraz obecnie wzrastająca rola tzw. *multymediów* – tj. komputerów, smartfonów i Internetu) dającą możliwość praktycznie nieograniczonego (*de facto* ograniczonego problemem znajomości kodu językowego danej kultury/społeczności i pragmatycznego dostępu tu i teraz do zasobów wiedzy (w Internecie/bibliotek)¹⁷ oraz powstałych w jej zakresie (*różnorodnych*) ideologii.

W konsekwencji powyższego ludzkość na przestrzeni dziejów wytworzyła szereg specyficznie „ludzkich” sposobów stosowania względem siebie i innych agresji i przemocy, które – za Konradem Lorenzem (1903-1989) (1996) – określane są jako tzw. *okrucieństwo* (patrz także: Leder, 2002) bądź – za Erichem Frommem (1900-1980) (1973) – jako tzw. *hipertrofia ludzkiej agresji* (tj. względna nieskończoność jest rodzajów i form wyrazu).

Mając powyższe na uwadze warto mieć w pamięci, iż – jak wskazuje analiza literatury przedmiotu – w kontekście świata ludzi można wyróżnić dwa zasadnicze rodzaje „*pozbawiana życia*” innych istot żywych (gdy jest to akt ksbny zwykło się mówić o tzw. *próbie samobójczej* lub *samobójstwie*) – są nimi:

a. *mordowanie* (określane także jako tzw. *morderstwo*)¹⁸ odnoszące się zasadniczo do innych istot ludzkich oraz

b. *zabijanie* (określane także jako tzw. *zabójstwo*)¹⁹ odnoszące się zasadniczo do dwu

(on the Internet/libraries)¹⁷] and the (*diverse*) *ideologies* arising in its scope.

As a consequence of the above, **humanity throughout history has created a number of specifically “human” ways of using aggression and violence towards itself and others, which – after Konrad Lorenz (1903-1989) (1996) – are referred to as the so-called *cruelty* (see also: Leder, 2002) or –after Erich Fromm (1900-1980) (1973) – as the so-called *hypertrophy of human aggression* (i.e., relative infinity of its kinds and forms of expression).**

Bearing in mind the above, it is worth remembering that – as the analysis of the subject literature indicates – **in the context of the human world, two basic types of “depriving of life” can be distinguished (when it is a self-referential act, it is commonly referred to as the so-called *suicide attempt* or *suicide*) – they are:**

a. *murdering* (also referred to as the so-called *murder*)¹⁸ relating essentially to other human beings, and

b. *killing* (also referred to as the so-called *homicide*)¹⁹ referring essentially to two categories of beings: *other peoples and animals* [in the latter case, it is generally referred to as *killing* (for the acquisition of resources/skins/meat, defense against threats, for religious purposes or – nowadays – extra-natural selection of the population of a given species in a specific area, or for the so-called *fun/sport* (i.e. without acquiring the above-mentioned resources) – although, in the opinion of the author of this words, such a motivation for killing is a kind of pathology and it is unethical taking into account the essence of the phenomenon of life and the flow of matter and energy in nature) thus indicating a qualitatively different essence

on żyje. Spełnia tę rolę zarówno wobec indywidualnego człowieka, jak i wobec określonych grup ludzkich.”

W kontekście całości powyższego wywodu należy tu jednakże pamiętać, iż w różnych kulturach jest odmiennie rozwiązana kwestia kontroli ludzkiej seksualności i prokreacji – mając na uwadze istotę życia społecznego człowieka można *de facto* wskazać, iż współcześnie to kultura danej społeczności (w aspekcie opisowym i dystrybucyjnym) definiuje sposób i szanse prokreacyjne poszczególnych ludzi (Śic!) (patrz przykładowo na różnice i podobieństwa w kwestii podchodzenia do seksualności, dzieciności i wychowania dzieci w kręgu kultury muzułmańskiej vs. kręgu kultury zachodniej vs. kręgu kultury chińskiej).

¹⁷ Należy tu zaznaczyć iż, wg. wykładców akademickich (w tym piszącego niniejsze słowa) obserwowalny obecnie stały dostęp *on-line* do wiedzy w Internecie (zwłaszcza Wikipedii) może prowadzić (i *de facto* prowadzi) do tzw. *gnuśnienia studentów/potencjalnych odbiorców wiedzy* i – wynikającego z tegoż – tzw. (*funkcjonalnego*) *zidiocenia* oraz *lenistwa (intelektualnego)* czego podstawą jest stwierdzenie: *Skoro wszystko jest dostępne w Internecie to po co się uczyć/zakuwać?* Odpowiedzią na to jest problem ww. dostępności w którego kontekście można zadać pytanie: *Co współczesna młodzież/studenti/ludzie zrobią gdy „przestanie być <dostępne>” i/lub zabraknie Internetu?* Gdy chodzi zaś o problem gnuśności i lenistwa (intelektualnego, etc.) to – jak wskazuje praktyka – dyskusja z nim jest po prostu bezprzedmiotowa i niecelowa.

¹⁸ Analiza leksykalna terminu „*mordowanie*” przynosi następujące wyjaśnienia: „*mordować*: 1. «pozbawiać życia, zwłaszcza w okrutny sposób», 2. pot. «powodować zmęczenie, naprzykrzać się komuś», 3. pot. «psuć coś nieumiejętnym użytkowaniem lub wykonaniem»; *mordować się*: 1. «zabijać jeden drugiego», 2. pot. «robić coś z wysiłkiem, znosić coś z trudem» (https://sjp.pwn.pl/szukaj/mordowanie.html, dostęp: 2021.06.25.).

¹⁹ Analiza leksykalna znaczenia terminu „*zabijanie*” przynosi następujące wyjaśnienia: „*zabić – zabijać*: 1. «w gwałtowny sposób pozbawić życia», 2. «stać się przyczyną śmierci», 3. *zabijać* «doprowadzać do utraty

¹⁷ It should be noted here that, according to academic lecturers (including the author), the currently observable permanent *on-line* access to knowledge on the Internet (especially Wikipedia) may lead (and in fact/*de facto* leads to) the so-called *indolence of students/potential recipients of knowledge and – resulting from it – (the so-called) (functional) idiocy and (intellectual) laziness* which is based on the statement: *If everything is available on the Internet, why I have to learn /<<study>>?* The answer to this is the problem of the above-mentioned accessibility, in which context the question can be asked: *What will modern youth/students/people do when it “ceases to be << available >>” and/or the Internet is gone?* When it comes to the problem of indolence and (intellectual, etc.) laziness – as practice shows – a discussion with it is simply pointless.

¹⁸ Lexical analysis of the term “*murdering*” brings the following explanations: “<<*murder*: 1. to kill, especially in a cruel way>>, 2. coll. <<cause fatigue, bother someone>>, 3. coll. <<spoil something by unskillful use or execution>>; *murdering one another*: 1. <<killing one another>>, 2. coll. <<do something with effort, endure something with difficulty>>” (https://sjp.pwn.pl/szukaj/mordowanie.html, accessed: 2021.6.25.).

¹⁹ Lexical analysis of the meaning of the term “*killing*” brings the following explanations: “<<*kill*: 1. devoid of life violently>>, 2. <<becoming the cause of death>>, 3. *kill* – <<lead to loss of health>>, 4. <<liquidate something undesirable>>, 5. <<destroy some values>>, 6. <<for a bell, clock, heart, etc.: make a loud noise several times>> [in Polish], 7. <<nailing a board to something or hammering nails into something, closing it or covering a hole in it>> [in Polish], 8. <<in a game: take the opponent’s card or pawn>>; *kill oneself*: 1. <<devoid oneself of one’s own life>>, 2. <<die in an accident>>, 3. <<kill one another>>, 4. *kill* – <<lose health or strength because of something>>, 5. *kill oneself* – <<contribute every effort to get something>>” (https://sjp.pwn.pl/sjp/szukaj/zabijanie, access: 2021.06.25.).

kategorii bytów: innych ludzi i zwierząt [w tym drugim przypadku zasadniczo mówi się raczej o *zabijaniu* (dla pozyskania zasobów/skór/mięsa, obrony przed zagrożeniem, dla celów religijnych czy też – współcześnie – poza-naturalnym selekcjonowaniu populacji danego gatunku na określonym obszarze, względnie dla tzw. *zabawy/sportu* (tj. bez pozyskania ww. zasobów) – jakkolwiek wg. piszącego niniejsze słowa takowa motywacja dla zabijania stanowi rodzaj patologii a ono samo jest nieetyczne mając na uwadze istotę zjawiska życia oraz przepływu materii i energii w naturze) tym samym wskazując odmienną jakościowo istotę bytu człowieka i zwierząt – co zdaje się mieć swe źródło (przynajmniej w kulturze zachodniej) w tzw. *hierarchii bytów/stworzeń* rozwijanej przez Arystotelesa (384-322 p.n.e.) i św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) oraz ich następców]²⁰.

Jak wskazuje dalsza analiza literatury przedmiotu, **zasadniczą różnicą między mordowaniem i zabijaniem stanowi „przedmiot” ww. działania: w przypadku mordowania jest to osoba znana**

zdrowia», 4. «zlikwidować coś niepożądanego», 5. «zniszczyć jakieś wartości», 6. «o dzwonie, zegarze, sercu itp.: wydać kilkakrotnie głośny dźwięk», 7. «przypijając do czegoś deskę lub wbijając w coś gwoździe, zamknąć to lub zastonić otwór w tym», 8. «w grze: zabrać kartę lub pionka przeciwnika»; **zabić się – zabijać się**: 1. «odebrać sobie życie», 2. «ponieść śmierć w wypadku», 3. «zabić jeden drugiego», 4. **zabijać się** «tracić zdrowie lub siły przez coś», 5. **zabijać się** «dokładać wszelkich starań, aby coś uzyskać» (<https://sjp.pwn.pl/sjp/szukaj/zabijanie>, dostęp: 2021.06.25.)

²⁰ W tym kontekście wspomnieć należy o zjawisku tzw. *aborcji* [łac. *abortus/abortio, abortus provocatus (lege artis/criminalis)*] tj. *pozanaturalnym przerywaniu ciąży w konsekwencji różnego typu procedur medycznych* jako o zjawisku specyficznie ludzkim (czy też – jak kto woli – społeczno-kulturowym), które jako takie nie występuje w świecie zwierząt – a tym samym wyróżnia człowieka jako takiego (Sic!) (na temat istoty, znaczenia i wielowymiarowych uwarunkowań oraz skutków zjawiska aborcji patrz szerzej przykładowo: Kaczor, 2014; Klinowski, 2008; Lee, 2010; McMahan, 2002; Pollitt, 2014; Tannsjo, 2015; Ziebertz, Zaccaria, 2019).

Można tu zauważyć, iż **ludzkość jako taka (Współcześnie?) wydaje się być bardziej zainteresowana dostępem do aborcji *per se*, niż zapobieganiem jej przyczynom (zwłaszcza gdy chodzi o kwestie: dostępu do antykoncepcji, problem gwałtów oraz letalnych chorób genetycznych płodów i dzieci oraz środków poświęconych badaniom nad ich zapobieganiem/zwalczaniem/ograniczeniem – co wg. piszącego niniejsze słowa: winno być współcześnie absolutnym priorytetem badawczo-społecznym) – nie wspominając już o interesach różnych koncernów farmaceutyczno-kosmetycznych. Fakty te – jak się wydaje – same z siebie mówią wiele o tytułowej „Naturze ludzkiej” człowieka rozumnego (Rozumnego?)**.

Mając na uwadze istotę zjawiska życia (tak ludzkiego jak i zwierząt), wskazane powyżej różnice między zabijaniem i mordowaniem oraz wskazane powyżej (w niniejszym przypisie) treści a także fakt, iż *embrion, płód czy też dziecko* (jeśli założy się konieczność używania różnych terminów medycznych-taksonomicznych do określenia jednej istoty ludzkiej w ciągu życia/na różnych etapach rozwojowych) od momentu zapłodnienia są *de facto* inną istotą/organizmem/osobą niż jego matka/„nosicielka” (mając odrębny kod genetyczny DNA niż matka i/lub ojciec) oraz fakt, iż ludzie dorośli są fizycznie zdolni do obrony swojego życia i zdrowia (poza sytuacjami wyjątkowymi), a w wypadku aborcji *embrion/płód/dziecko* są z definicji pozbawione możliwości obrony/całkowicie zależne od woli i działań otoczenia piszący niniejsze słowa pragnie podkreślić, iż wg. niego zjawisko aborcji jest nieetyczne/niemoralne (mając na uwadze istotę zjawiska życia oraz przepływu materii i energii w naturze) oraz sprzeczne z prawem naturalnym (stanowiąc swoisty grzech *contra natura*), ludzką moralnością (*de facto* stanowią morderstwo w ww. rozumieniu tegoż pojęcia) a także – jak zostało wskazane – stanowią jeden z wyróżników ludzkości/cywilizacji (czy też tzw. *kultury ludzkiej*) jako takiej (rozumianej jako przeciwieństwo natury).

of human and animal beings – which seems to have its source (at least in the Western culture) in the so-called *hierarchy of beings/creatures* developed by Aristotle (384-322 BCE) and St. Thomas Aquinas (ca. 1225-1274) and their successors]²⁰.

As the further analysis of the subject literature shows, **the main difference between murdering and killing is “the object” of the above-mentioned actions: in the case of murder, it is a person known to the perpetrator/member of their own group, and in the case of killing, it is a person unknown to the perpetrator/member of an extraneous group (Sic!) – this seemingly insignificant distinction, however, has very far-reaching consequences in the context of the axionormative justifications of the act of “killing” itself and its implications for the essence of the phenomenon of war and the warfare itself. It can also be mentioned here that (in a different context) the term murder meant: killing with particular cruelty.**

In this context Smith himself points out the following (2007, p. 143): *„The dual heritage of cooperation between insiders and hostility against outsiders imbues our most cherished cultural and religious traditions. The sixth commandment, lo tirtzach²¹, which is often mistranslated as “Thou shalt not kill,” actually means “Thou shalt not murder” – more than a trivial difference, given that in the Old Testament God often commands*

²⁰ In this context, the phenomenon of the so-called *abortion* [Latin: *abortus/abortio, abortus provocatus (lege artis/criminalis)*], i.e. *non-natural termination of pregnancy as a consequence of various types of medical procedures* is a peculiarly human phenomenon (or - if you prefer - socio-cultural), which as such does not occur in the animal world - and thus distinguishes the man as a species (Sic!) (on the essence, meaning, multidimensional conditions and effects of the phenomenon of abortion, see for example: Kaczor, 2014; Klinowski, 2008; Lee, 2010; McMahan, 2002; Pollitt, 2014; Tannsjo, 2015; Ziebertz, Zaccaria, 2019). It should be noted here that **the humanity as such (Nowadays?) seems to be more interested in access to abortion *per se* than in preventing its causes (especially when it comes to: the access to contraception, the problem of rape and lethal genetic diseases of fetuses and children, and devoted to their prevention/elimination/reduction research - which, according to the author of these words: should be an absolute research and social priority nowadays) – not to mention the interests of various pharmaceutical and cosmetology concerns. These facts – as it seems – by themselves indicates a lot about the title, „Human Nature” of a rational (Rational?) human being.**

Bearing in mind the essence of the phenomenon of life (both human and animal), the above-mentioned differences between killing and murdering and the above-mentioned content (in this footnote), as well as the fact that the embryo, fetus or child (if it is assumed that different medical-taxonomic terms must be used to define one human being during life/at different stages of development) from the moment of fertilization is in fact a different being/organism/person than his/her mother/“carrier” (having a separate DNA genetic code than the mother and/or father) and the fact that adult people are physically able to defend their own life and health (except for exceptional situations), and in the case of abortion, the embryo/fetus/child is (by definition) deprived of the possibility of defense/completely dependent on the will and actions of the environment, the author of these words would like to emphasize that according to him, the phenomenon of abortion is unethical/immoral (taking into account the essence of the phenomenon of life and the flow of matter and energy in nature) and contrary to natural law (constituting a kind of *contra natura* sin), human morality (in fact, it constitutes murder in the above-mentioned understanding of the concept) and also – as indicated – it is one of the distinguishing characteristics of humanity/civilization (or the so-called *human culture*) as such (understood as the opposite of nature).

²¹ Depending on the adopted interpretative tradition of the *Decalogue*, this commandment is recognized as 5th or 6th (Sic!).

sprawcy/członek grupy własnej, a w przypadku zabijania jest to osoba nieznaną sprawcy/członek grupy obcej (Sic!) – to z pozoru mało istotne rozróżnienie ma jednakże bardzo daleko idące konsekwencje w kontekście uzasadnień aksjonormatywnych samego aktu „zabijania” jak i jego implikacji dla istoty zjawiska wojny i samego wojowania. Można tu także nadmienić, iż (w innym kontekście) termin *mordowanie* oznaczał: *zabijanie ze szczególnym okrucieństwem*.

Sam Smith wskazuje w tym kontekście co następuje (2011b, s. 209-210): „*To janusowe dziedzictwo: współpraca w grupie i wrogość wobec obcych obecne jest we wszystkich, nawet najwyższej przez nas cenionych tradycjach kulturowych i religijnych. Szóste przykazanie w oryginalnym brzmi: lo tirtzach²¹. Te słowa zwykle tłumaczone są błędnie jako „Nie zabijaj”, podczas gdy w rzeczywistości oznaczają: „Nie morduj”. [...] Tak więc Biblia nie zabrania zabijania: narzuca tylko pewne ograniczenia. Można zabijać obcych na wojnie i można zabijać swoich, którzy łamią prawa obowiązujące wewnątrz wspólnoty; jak łatwo zauważyć, w pierwszym przypadku grupa współdziała, by zabijać; w drugim zabija, by nikt nie utrudniał współdziałania [podkr. Z.M.]*”. Jak wskazuje analiza literatury przedmiotu jest to – jak się zdaje – najważniejszy hamulec przed prowadzeniem skutecznych wojen we współczesnym świecie chrześcijańskim (czy też – jak kto woli – post-chrześcijańskim) (Sic!) (na ten temat patrz także szczegółowo: Grossman, 1996; Murray, 2014; Ghiglieri, 2001; Otterbein, 2009).

Gwoli rzetelności badawczej wskazać należy, że ludzka skłonność do zabijania (się wzajemnie) może także wynikać z (niniejsza klasyfikacja nie jest ani rozłączna ani wyczerpująca): *tw. wymagań roli społecznej/powinności społeczno-kulturowej i/lub nacisku grupy odniesienia/autorytetu (przywódcy religijnego, politycznego, religijno-politycznego, kadry dowódczej, etc.), bezrefleksyjnego posłuszeństwa autorytetowi (religijnemu, politycznemu, religijno-politycznemu, dowódcy, etc.), strachu przed karą i oddziaływania normy społecznej określającej co powinno się robić w danych sytuacjach (wychowania danej jednostki poprzez wpojenie jej określonego systemu motywacyjno-regulacyjnego – wartości), osobowości autorytarnej (względnie: skłonności do uległości), presji środowiska i otoczenia, obowiązku obrony siebie i innych (zazwyczaj swoich bliskich) oraz zasobów niezbędnych do przeżycia grupy czy też zwykłej ciekawości (względnie: zaburzeń osobowości i/lub postrzegania/oceny sytuacji czy też – jak kto woli – zaburzeń tzw. świadomego osądu sytuacji – jakkolwiek nie stanowi to głównego przedmiotu analitycznego w ramach niniejszego tekstu)* [na ten temat patrz także szczegółowo: Grossman, 1996; Murray, 2014;

the Children of Israel to kill. [...] The Bible does not forbid killing; it restricts it. It is acceptable to kill strangers in war and to execute lawbreakers within the community: in the first instance the group cooperates to kill, and in the second it kills to cooperate. The fact that killing is rarely forbidden absolutely means that we have had to cultivate the ability to curb violence against other community members while maintaining the capacity to unleash it against outsiders [emphasis Z.M.]”. As the analysis of the subject literature shows, it seems to be the most important halt against effective wars in the contemporary Christian (or – if You want – post-Christian) world (Sic!) (see also in detail: Grossman, 1996; Murray, 2014; Ghiglieri, 2001; Otterbein, 2009).

For the sake of research reliability, it should be noted that the human tendency to kill (mutually) may also result from (this classification is neither separable nor exhaustive): *(the so-called) requirements of the social role/socio-cultural duty and/or pressure of the reference group/authority (religious, political, religious-political leader, commanding staff, etc.), unreflective obedience to authority (religious, political, religious-political, commander, etc.), fear of punishment and the impact of social norms determining what should be done in given situations (educating an individual by instilling a specific motivational and regulatory system - i.e. values), authoritarian personality (relatively: tendency to submit), pressure from the environment, the obligation to defend oneself and others (usually their relatives) and resources necessary for the survival of a group or ordinary curiosity (or: personality disorders and/or perception/assessment of the situation disorders or – if You prefer – disturbances of the so-called conscious judgment of the situation – although it is not the main analytical subject in this text)* [see also in detail: Grossman, 1996; Murray, 2014; Ghiglieri, 2001; Otterbein, 2009; Browning, 2000; Doliński, Grzyb, 2017; Goldhagen, 1999; Milgram, 1974; Welzer, 2010; https://www.youtube.com/watch?v=HcDV_r7P4uQ (access: 2021.06.30.), <https://www.youtube.com/watch?v=PcKjvux941w> (access: 2021.06.30.)].

Human aggression and the propensity to violence manifest itself in all types of wars, armed conflicts, and crises in its purest form. Importantly, in the periods the axionormative context of aggressive behavior changes, which “by definition” obtain the appropriate pragmatic sanction becoming socially desirable – but only towards the aggressor(s) (i.e., members of an foreign/attacking group). As the analysis of the subject literature and the practice of social life indicates, the significance of instrumental aggression – and partly – angry aggression increases then enormously, gaining the possibility (necessity?) of arising and discharging the above-mentioned *hypertrophy of aggression towards*

²¹ W zależności od przyjętej tradycji interpretacyjnej Dekalogu przykazanie to jest uznawane za 5 lub 6 (Sic!).

Ghiglieri, 2001; Otterbein, 2009; Browning, 2000; Doliński, Grzyb, 2017; Goldhagen, 1999; Milgram, 1974; Welzer, 2010; https://www.youtube.com/watch?v=HcDV_r7P4uQ (dostęp: 2021.06.30.), <https://www.youtube.com/watch?v=PcKjvux941w> (dostęp: 2021.06.30.).

Ludzka agresja i skłonność do przemocy przejawia się podczas wszelkiego typu wojen i konfliktów zbrojnych oraz kryzysów w najczystszej postaci. Co ważne, w tychże okresach zmianie ulega kontekst aksjonormatywny zachowań agresywnych, które niejako „z definicji” uzyskują odnośną sankcję pragmatyczną stając się społecznie pożądane – lecz tylko wobec agresora/ów (tj. członków grupy obcej/atakującej). Jak wskazuje analiza literatury przedmiotu i praktyka życia społecznego, ogromnie wzrasta wtedy znaczenie agresji instrumentalnej – oraz częściowo – agresji gniewnej zyskując możliwość (konieczność?) powstawania i rozładowania przejawiającą się wspomnianą powyżej hipertrofią agresji wobec członków obcej (potencjalnie zagrażającej) grupy. **Innymi słowy: To co do tej pory było zakazane (tj. zabijanie innych ludzi) staje się największą cnotą!!!** (patrz szerzej: Fromm, 1973; Ghiglieri, 2001; Grossman, 1995; Musiał, 2001; Murray, 2014; Neitzel, Welzer, 2014; Smith, 2011b).

W tymże kontekście można wskazać, iż współcześnie brakuje prac monograficznych kompleksowo i wieloaspektowo opisujących relacje pomiędzy zarysowanymi powyżej problemami natury ludzkiej, agresji i przemocy oraz wojny i życia społecznego człowieka. Jednym z niewielu – jak się zdaje – wyjątków jest tu praca Davida Livingstone’a Smitha „*Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen*” (2011b, ss. 344), której omówienie znajdzie Czytelnik poniżej.

Struktura i merytoryczna wartość monografii Davida Livingstone’a Smitha (2011b)

Jeśli chodzi o aspekt strukturalny należy wskazać, iż recenzowana monografia składa się z przedmowy, jedenastu rozdziałów, apendyksu („*Niekompletna lista największych demobójstw ostatniego stulecia*”) oraz trzydziestu trzech stron bibliografii, zaprezentowanej w formie przypisów na końcu opracowania.

W odniesieniu do treści i wartości merytorycznej pracy Smitha (2011b) warto rozpocząć od podkreślenia, iż – jak wskazuje analiza literatury przedmiotu – dostępne opracowania poświęcone psychologii agresji i (w mniejszej skali) psychologii wojny są bardzo obszerne i rozbudowane, a poszczególne publikacje ujmują problem ludzkiego stosunku do wojny i agresji z różnych perspektyw dając odbiorcom możliwość odmiennego spojrzenia na istotę tejsz problematyki (patrz szerzej przykładowo: Bandura, 1973; Berkowitz, 1993; Buss, 1961; Dollard, Doob, Miller, Mowrer, Sears, 1939; Frączek, 1979, 1980, 1986; Freud, 1920/2003; Freud, 1923/

members of a foreign (potentially threatening) group. In other words: What has been forbidden until now (i.e., killing other people) becomes the greatest virtue!!! (see more: Fromm, 1973; Ghiglieri, 2001; Grossman, 1995; Musiał, 2001; Murray, 2014; Neitzel, Welzer, 2014; Smith, 2011b).

In this context, it can be indicated that today there are almost no monographic works comprehensively and in many aspects describing the relations between the problems of human nature, aggression and violence, war and human social life outlined above. One of the few – as it seems – exceptions is David Livingstone Smith’s book „*Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen*” (2011b, pp. 344), a discussion of which can be found below.

The structure and content value of David Livingstone Smith’s monograph (2011b)

As for the structural aspect, it should be noted that the reviewed monograph consists of a preface, eleven chapters, an appendix (“*Incomplete list of the greatest democides of the last century*”) and thirty-three pages of bibliography, presented in the form of footnotes at the end of the study.

With regard to the content and substantive value of Smith’s (2011b) book, it is worth starting by pointing out that – as indicated by the analysis of the subject literature – the available studies on the psychology of aggression and (on a smaller scale) the psychology of war are very extensive, and individual publications address the problem of human relationship to war and aggression from different perspectives, giving recipients a different look at the essence of this issue (see, more broadly, for example in: Bandura, 1973; Berkowitz, 1993; Buss, 1961; Dollard, Doob, Miller, Mowrer, Sears, 1939; Frączek, 1979, 1980, 1986; Freud, 1920/2003; Freud, 1923/

Freud, Strachey, 1962; Fromm, 1973; Geen, 2001; Ghiglieri, 2001; Grossman, 1996; Krahe, 2005; Krzyżanowski, 1918; Kubacka-Jasiecka, 2006; Lorenz, 1996; Maciejewski, 2012, 2014; Mattson, 2003; Mazurkiewicz, 2006; Murray, 2014; Neitzel, Welzer, 2014; Pinker, 2015; Raine, 2013; Ranschburg, 1993; Reemtsma, 2011; Reykowski, 2005; Rosen, 2005; Skorny, 1968; Surzykiewicz, 2000, 2019; Szerer, 1916; Volavka, 2002; Wiatr, 1960, 1964/1984; Wojtala, 2019; Wolińska, 2000; Zumkley, 1978; Zwoliński, 2003; etc.).

Poruszone w poszczególnych książkach problemy badawcze i udzielane na nie odpowiedzi są istotnym asumptem do zrozumienia niezwykle ważnego działania ludzkiego jakim jest agresja wewnątrzgatunkowa i jej skrajnej formy, jaką jest wojna w całym bogactwie swych postaci i środków wyrazu/zniszczenia. **Można tu wskazać - z perspektywy socjologa i psychologa - iż, podejmowane przez człowieka aktywności (tak prospołeczne jak i antyspołeczne) są zasadniczo uwarunkowane przez następujące rodzaje motywów: a) seks (prokreację - przetrwanie gatunkowe), b) jedzenie i sen (przetrwanie jednostkowe) oraz c) przemoc/dążenie do zgładzenia maksymalnej liczby (mniej lub bardziej realnych) wrogów a tym samym uzyskania władzy nad pozostałymi członkami społeczności i będącymi w ich posiadaniu zasobami/względnie tzw. proliferacji genów (motyw ten znajduje się na pograniczu przetrwania indywidualnego i przetrwania gatunkowego).** Na mocy ekstrapolacji można więc wskazać, iż **przetrwanie człowieka, w sensie gatunkowym, warunkują dwa motywy działania: seks i walka/władza (prokreacja i zabijanie)**²².

Mając to na względzie zadziwia fakt, iż większość dostępnych w literaturze przedmiotu publikacji dotyczących życia społecznego człowieka odnosi się tylko do jednego wymiaru agresji międzyludzkiej a także spływającego sens, istotę i znaczenie wojny dla ewolucji gatunku ludzkiego tłumaczenia jej jako jednowymiarowego procesu destrukcyjnego (najczęściej jest to ujęcie krytyczne postrzegające agresję, przemoc i wojnę jako skrajną siłę niszczącą). Zazwyczaj omawiają one tym samym także jednopłaszczyznowo problem relacji między agresją ludzką (bądź szerszej naturą ludzką) a wojną na gruncie jednej, wybranej, dziedziny naukowej jako punktu odniesienia/płaszczyzny analitycznej.

Uwzględniając powyższe należy stwierdzić, iż omawiana tu publikacja Davida Livingstone'a Smitha (2011b): „*Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen*” (przekład Anna E. Eichler²³). Warszawa - Stare

Geen, 2001; Ghiglieri, 2001; Grossman, 1995; Krahe, 2005; Krzyżanowski, 1918; Kubacka-Jasiecka, 2006; Lorenz, 1996; Maciejewski, 2012, 2014; Mattson, 2003; Mazurkiewicz, 2006; Murray, 2014; Neitzel, Welzer, 2014; Pinker, 2015; Raine, 2013; Ranschburg, 1993; Reemtsma, 2011; Reykowski, 2005; Rosen, 2005; Skorny, 1968; Surzykiewicz, 2000, 2019; Szerer, 1916; Volavka, 2002; Wiatr, 1960, 1964/1984; Wojtala, 2019; Wolińska, 2000; Zumkley, 1978; Zwoliński, 2003; etc.).

The research problems discussed in individual books and the answers to them are a significant stimulus to understand the extremely important human action, which is intraspecific aggression and its extreme form, namely war in all the richness of its characters and means of expression/destruction. **It can be pointed out here - from the perspective of a sociologist and psychologist - that human activities (both pro-social and anti-social) are basically conditioned by the following types of motives: a) sex (procreation - species survival), b) food and sleep (individual survival) and c) violence/striving to eliminate the maximum number of (more or less real) enemies and thus gain power over the remaining members of the community and their resources/or the so-called gene proliferation (this motive is on the verge of individual and species survival).** Based on extrapolation, it can therefore be indicated that human survival, in the sense of species, is conditioned by two motives of action: **sex and warfare/power (procreation and killing)**²².

Bearing this in mind, it is surprising that most of the publications on the subject of human social life available in the subject literature refers to only one dimension of interpersonal aggression and also shallowing down the meaning, essence and significance of war for the evolution of the human species, explaining it as a one-dimensional destructive process (most often critically perceiving aggression, violence and war as an extreme destructive force). Usually, they also discuss, on a one-level basis, the problem of the relationship between human aggression (or, more broadly, human nature) and war based on one selected scientific field as a point of reference/analytical plane.

Taking the above into account, it should be stated that **the publication by David Livingstone Smith (2011b): “Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen”** (translated by Anna E. Eichler²³). Warszawa - Stare Groszki:

²² Nevertheless, the analysis of the subject literature presented in this article gives the impression that - at least initially - wars were (also) fought for the access to new and/or in the defense of “possessed” women (sic!).

²³ The author intentionally omitted the issue of the so-called quality of the translation, because when writing the text he had no physical access to the original version - this is important as Kurcwald expresses some doubts about its quality - for example, writing the following (2013, p. 257): “The title of the work translated by Anna E. Eichler may be misleading for Polish readers, as the original <<origins>> meaning in English as much as: beginning, genesis, ancestry, or source has been translated as <<reasons>>. The Polish title suggests direct reasons for the outbreak of

²² Jakkolwiek analiza zaprezentowanej w niniejszym tekście literatury przedmiotu pozostawia wrażenie, że - przynajmniej pierwotnie - wojny były (także) toczone o dostęp do nowych i/lub obronę „posiadanych” kobiet (sic!).

²³ Piszący niniejsze słowa świadomie pominął tu kwestię tzw. jakości przekładu, gdyż podczas pisania niniejszego tekstu nie miał fizycznego dostępu do wersji oryginalnej - jest to o tyle istotne, że Kurcwald wyraża pewne wątpliwości co do jego jakości - pisząc przykładowo co następuje (2013, s. 257): „Przetłumaczony przez Annę E. Eichler tytuł pracy może

Groszki: Wydawnictwo CiS jest wyjątkowa z co najmniej pięciu powodów:

Pierwszym jest rzucająca się przy odbiorze dzieła Smitha niezwykle szeroka teoretyczna i praktyczna wiedza autora, który na kartach swojej pracy ukazuje fenomen relacji między naturą ludzką a wojną w perspektywie ewolucjonistycznej w kontekście różnych dyscyplin naukowych i ich wzajemnych relacji [psychologii i jej subdyscyplin (a zwłaszcza psychologii ewolucyjnej), antropologii (filozoficznej i społeczno-kulturowej), etnografii i kulturoznawstwa, filozofii, socjologii, socjologii, historii (społeczno-politycznej i porównawczej), historii wojskowości, archeologii, nauk o moralności (a zwłaszcza socjologii i psychologii), wychowaniu, polityce i ustrojach społecznych, neurologii, neurobiologii, prawa oraz medycyny a także genetyki, biologii, zoologii, itd.]. **Tym samym prezentowana przez Smitha perspektywa i sposób przybliżenia czytelnikom problemu badawczego w pełni zasługują na miano monografii problemowej.**

Drugim jest przemyślana i niezwykle zgrabna struktura opracowania, która zachęca i „porywa” wręcz do zapoznania się z każdym kolejnym rozdziałem. Poszczególne rozdziały zawierają kilka wzajemnie się uzupełniających i tworzących spójną całość podrozdziałów – rzucają one nowe światło na główny problem poruszany w całej książce. Autor – niejako wbrew utartym w nauce schematom – nie nadaje jednakże kolejnym rozdziałom i podrozdziałom tytułów czysto naukowych, lecz literacko-problemowe dając tym samym odbiorcy intelektualne wyzwanie będące jednocześnie informacją: *O czym będzie dany rozdział/podrozdział?*

Trzecim jest wielość nowych i często pozornie niezwiązanych z sobą informacji, danych i perspektyw badawczych, które można by – w pierwszej chwili – uznać za zbyt odległe od siebie, opisujące niepowiązane z sobą stany i funkcje psychospołeczne, tak indywidualne jak i grupowe. **Rozległa wiedza teoretyczna i empiryczna autora, jego znajomość problemu a także niezwykła**

być mylący dla polskiego czytelnika, gdyż oryginalne <<origins>> znaczące w języku angielskim tyle co: początek, geneza, pochodzenie, powstanie czy źródło, przetłumaczone zostało jako <<przyczyny>>. Polski tytuł sugeruje wskazanie bezpośrednich powodów wybuchu wojen, zamiast bardziej elementarnych mechanizmów psychologicznych, które je w ogóle umożliwiają, a to właśnie ich przedstawienie było celem książki. Nie jest to błąd językowy sensu stricto, ale takie tłumaczenie tytułu może wprowadzić nieco zamieszania.”

Mając powyższe na uwadze i gwoili rzetelności badawczej, piszący niniejsze słowa czuje się w obowiązku wskazać, iż dokonując (skróconej z konieczności) analizy porównawczej obu wydań książki [po uzyskaniu dostępu do anglojęzycznego wydania monografii Smitha (2007)] czasami odnosi wrażenie, że polskie tłumaczenie Anny E. Eichler (Smith, 2011b) jest – w pewnym zakresie – bardziej metaforyczne niż dosłowne co wynika z rozbieżności leksykalno-składniowo-fonetycznych dwóch różnych języków, niemożności dosłownego przetłumaczenia idiomów, zastosowania różnych trybów i form językowo-składniowych (jakkolwiek widać, iż tłumaczka starała się maksymalnie wiernie i obiektywnie dokonać przekładu a ponadto operuje pięknym językiem polskim). Co więcej: Na tym etapie analizy treści merytorycznej książki uważa on, że sposób tłumaczenia Anny E. Eichler (Smith, 2011b) wniósł – w większości – wartość dodaną do oryginalnej wersji monografii Smitha (2007).

CiS Publishing House is unique for at least five reasons:

The first is the remarkably broad theoretical and practical knowledge of its author, which emerges from the reception of Smith's book, who in the pages of his publication shows the phenomenon of the relationship between human nature and war in an evolutionist perspective in the context of various scientific disciplines and their mutual relations [psychology and its subdisciplines (especially evolutionary psychology), anthropology (philosophical and socio-cultural), ethnography and cultural studies, philosophy, sociology, sociobiology, history (socio-political and comparative), military history, archeology, the sciences of morality (especially sociology and psychology), education, politics and social systems, neuroscience, neurobiology, law and medicine as well as genetics, biology, zoology, etc.]. **Thus, the perspective presented by Smith and the method of introducing the readers to the research problem fully deserve to be called the problem monograph.**

The second is a well-thought-out and extremely neat structure of the study, which encourages and even “*captivates*” the reader to read each subsequent chapter. Individual chapters contain several complementary and coherent subsections – they shed new light on the main problem covered throughout the book. The author – somewhat contrary to the accepted schemas in science – does not give the following chapters and subchapters purely scientific titles, but literary and problematic, thus giving the recipient an intellectual challenge, which is also information: *What will the chapter/subchapter be about?*

The third is the multitude of new and often seemingly unrelated information, data and research perspectives that could – at first glance – be considered too distant from each other, describing unrelated psychosocial states and functions, both individual and group. **The author's extensive theoretical and empirical knowledge, his expertise of the problem as well as the remarkable ability to combine facts and draw consistent and reasonable conclusions on their basis constitute a significant theoretical**

wars, rather than the more elementary psychological mechanisms that make them possible at all, and it was the aim to present them. It is not a linguistic error in the strict sense, but such a translation of the title may be confusing.”

Bearing the above in mind, and for the sake of research accuracy, the author feels obliged to point out that during making a (necessarily brief) comparative analysis of both editions of the book [after gaining access to the English edition of Smith's monograph (2007)], he sometimes gets the impression that the Polish Anna E. Eichler's translation (Smith, 2011b) is – to some extent – more metaphorical than literal, which results from the lexical-syntactic-phonetic discrepancies of two different languages, the inability to literally translate idioms, the use of different linguistic-syntactic modes and forms (however, it can be seen that the translator tried to translate as faithfully and objectively as possible and, moreover, uses beautiful Polish). Moreover: At this stage of the book's substantive analysis, the author believes that the translation of Anna E. Eichler (Smith, 2011b) brought – for the most part – added value to the original version of Smith's (2007) monograph.

umiejętność łączenia faktów i wyciągania na ich podstawie spójnych i nośnych wniosków stanowią o znacznej teoretycznej i praktycznej wartości dodanej jego pracy. Wnosi ona nową perspektywę teoretyczną i związany z nią praktyczny punkt widzenia na problem relacji między naturą ludzką a wojną. Najogólniej można rzecz, że **Smith na kartach swego dzieła wykazuje, że przyczyną upodobania człowieka do prowadzenia wojen (a tym samym skłonności natury ludzkiej do wojny) jest zwiększanie przez nią możliwości sukcesu reprodukcyjnego mężczyzn w niej uczestniczących (pod warunkiem odniesienia wygranej):** „*W ten sposób upodobanie do wojaczki zwiększyło szanse na sukces reprodukcyjny, a to już wystarczy, by dobór wyselekcjonował je jako stały element repertuaru behawioralnego naszego gatunku*” (Smith, 2011b, s. 126). Tym samym **wskazuje on, iż w swej istocie człowiek jest świadomym bytem niejako podwójnie zdeterminowanym do prowadzenia wojen: a) poprzez swoją naturę ludzką, której dopełnieniem jest b) kultura ludzka (w aspekcie opisowo-atrybutywnym).**

Czwartym jest prezentowane w publikacji dążenie eksplanacyjne autora, który nie ogranicza się tylko do opisu i wyjaśnienia tytułowej „*natury ludzkiej*” zjawiska wojny jako bytu *sui generis* oraz wyjaśnienia relacji między nimi, lecz prezentuje tendencję do możliwie holistycznego opisywania, definiowania i wyjaśnianie różnych zjawisk i mechanizmów psychospołecznych związanych z „*naturą ludzką*”, wojną i jej prowadzeniem (m.in. problemu samooszukiwania, błędów poznawczych, funkcjonowania człowieka w warunkach stresu wojennego i wielu innych). Tym samym wprowadza odbiorcę także w arkana zależności między wojną, jej psychologią a zjawiskami takimi jak terroryzm, ludobójstwo, demobójstwo, eksterminacja a także altruizm i jego wymiary oraz wieloma innymi niemniej ważnymi pojęciami i relacjami zapoznając Czytelnika z szeroko rozumianym stanem wiedzy naukowej na ww. tematy oraz relacjami między nimi.

Piątym jest niezwykle ciekawy i urozmaicony styl pisarski autora uwypuklony przez staranne i elegancko wykonane tłumaczenie opracowania na język polski [jakkolwiek w polskiej literaturze przedmiotu istnieją wskazania podważające jego jakość – zobacz (wspomniany wyżej): Kurcwald, 2013, s. 257]. Zastosowany przez Smitha sposób narracji utrzymuje czytelnika w napięciu sprawiając, że wręcz „*chłonie on każdy nowy fakt, informację i perspektywę*” – nie jest to wcale takie oczywiste i częste jeśli chodzi o opracowania naukowe. Ponadto przedstawione w monografii zestawienie bibliograficzne jest jednym z najpełniejszych i najgłębiej wyczerpujących tematykę zestawień bibliograficznych w zakresie psychologii wojny oraz związanej z nią psychologii agresji w perspektywie ewolucjonistycznej w literaturze polskiej [sam Smith pisze w *Przedmowie* (2011b,

and practical added value of his monograph. It brings a new theoretical perspective and the related practical point of view on the problem of the relationship between human nature and war. Generally speaking, **Smith shows in the pages of his book that the cause of man's preference for warfare/war (and thus human nature's inclination to war) is caused by the increase of the possibility of reproductive success of men participating in it (on the condition of winning):** „*A penchant for war enhanced men's reproductive success, which is why it was selected into our behavioral repertoire.*” (Smith, 2007, p. 81). Thus, **he indicates that, in essence, man (as the species) is a conscious being, as if doubly determined to waging wars: a) through his human nature, which is complemented by b) human culture (in the distributive-attributive aspect).**

The fourth is the author's explanatory endeavor, which is not limited to describing and explaining the eponymous “*human nature*” of the phenomenon of war as a *sui generis* being and explaining the relationship between them, but presents a tendency to describe, define and explain various phenomena and psychosocial activities/mechanisms related to “*human nature*”, war and its conduct/waging as holistically as it is only possible (including the problem of self-deception, cognitive errors, human functioning under conditions of war stress and many others). Thus, it also introduces the recipient to the arcane of dependencies between war, its psychology, and phenomena such as terrorism, genocide, democide, extermination, as well as altruism and its dimensions, and many other, no less important notions and relations, introducing the reader to the widely understood state of scientific knowledge on the above themes and relations between them.

The fifth is the remarkably interesting and varied writing style of Smith as the author, emphasized by the careful and elegant translation of the study into Polish [however, in the Polish subject literature, there are indications that undermine its quality – see (above mentioned): Kurcwald, 2013, p. 257]. The narrative method used by Smith keeps the reader in suspense, making him “*absorb every new fact, information, and perspective*” – this is not so obvious and common when it comes to scientific studies/monographs. Moreover, the bibliographic list presented in the monograph is one of the most complete and comprehensive subject of bibliographic statements in the field of the psychology of war and the related psychology of aggression in the evolutionist perspective in Polish literature [Smith by himself writes in *Preface* (2007, p. XVII): „*This book is unashamedly rooted in an evolutionary biological perspective, but I earnestly hope that even if you are uneasy with this you will pursue my thesis to its conclusion*

s. 18): „*Moja książka jest bezwstydnie wręcz zakorzeniona w ewolucjonizmie, ale mam szczerą nadzieję, że nawet jeśli ktoś z czytelników poczuje się nieswojo z tego powodu, zechce śledzić moje rozumowanie aż do końcowych wniosków, zamiast odrzucać je z irytacją [podkr. Z.M.]*”.

Gwoli rzetelności badawczej wskazać tu należy, iż Smith (2011b) w różnych fragmentach swojej pracy (zwłaszcza dotyczących problemu tzw. *ludzkiej niechęci do zabijania się wzajemnie*), w ramach swoich analiz porusza kwestie – w dużej mierze – hipotetyczne, na których prawdziwość nie ma (wystarczających) dowodów empirycznych a jednocześnie stawiając dość jednoznaczne hipotezy [patrz przykładowo rozdziały 4 i 8: „*Korzenie natury ludzkiej*” (2011b, s. 97-142) i „*Zabójcy z oporami*” (2011b, s. 215-233)], odnosi się do kwestii filozoficznych (jaką jest – *de facto* – problem natury ludzkiej) odchodząc od swojej głównej orientacji empirycznej/psychologicznej (co czasami wprowadza pewien zgrzyt w odbiorze prezentowanych treści), w zbyt małym stopniu uwzględnia klasyczne już opracowanie ppłk. Paula Grossmana (1956-) pod wymownym tytułem: „*O zabijaniu*” (Grossman, 1995 – w oryginale: „*On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*”; jakkolwiek takowe działanie może być zrozumiałe, gdy weźmie się pod uwagę fakt, że Grossman jest skoncentrowany na **człowieku podczas gdy Smith jest skoncentrowany na ludziach a więc znacznie szerzej uwzględnia aspekt społeczno-kulturowo czy też *stricte antropologiczny* – Sic!**) i w zbyt małym stopniu porusza kwestię relacji między problemem zaburzeń osobowości (a zwłaszcza osobowości dyssocjalnej/psychopatycznej) w kontekście prowadzenia działań wojennych i efektywności bojowej [pewnym wyjaśnieniem może tu być fakt, iż „*Psychopaci są <<dobrem/zasobem>> stosunkowo rzadkim w populacji czy też siłach zbrojnych*”, gdzie występuje ich – wg. różnych szacunków – od 2 do (maksymalnie) 10% (jeśli idzie o zaburzenia osobowości)]; na temat ww. zaburzeń patrz szerzej przykładowo: Cierpiałkowska, 2007/2019; Cierpiałkowska, Soroko, 2017; Glenn, Raine, 2014; Hare, 1999; Jakubik, 2003; Patrick, 2006; Raine, Sanmartin, 2001].

Nie są to jednakże największe mankamenty monografii Smitha (2011b) – jak wskazuje Kurcwald, są one następujące (2013, s. 257-258): „*We wstępie pada jednak niepokojące stwierdzenie. Autor przyznaje mianowicie, że jego metoda badawcza jest obciążona błędem obserwatora. Istnieje ryzyko, że argumenty zostaną dobrane tak, aby potwierdzić tezę o zakorzenieniu wojowniczości w naturze ludzkiej. Zamierza on jednak kontynuować dociekania, nie przeciwdziałając w żaden sposób stronniczości swych badań (s. 16)*”²⁴.

²⁴ Jak dalej wskazuje Kurcwald (2013, s. 258): „*Wydaje mi się, że autor stara się przedstawić wojowniczość jako praktykę powszechną po to, aby na tej podstawie wyciągnąć wniosek o jej „naturalności”, rozumianej jako coś wrodzonego. Wniosek taki nie wynika jednak z przesłanki. Powszechność mogłaby równie dobrze wynikać z podobieństwa środowisk, w jakich ludzie żyją.*” tym samym podkreślając rolę zamieszkiwanych przez człowieka

rather than discarding it in exasperation [emphasis Z.M.]”.

For the sake of research reliability, it should be noted that Smith (2011b) in various fragments of his work (especially concerning the problem of the so-called *human reluctance to kill each other*), as part of analyzes raises questions – to a large extent – hypothetical, for the truthfulness of which there is no (sufficient) empirical evidence while at the same time making fairly unambiguous hypotheses [see, for example, chapters 4 and 8: “*The origins of human nature*” (2007, pp. 60-93) and “*Relucant killers*” (2007, pp. 147-160)], refer to philosophical issues (which is – *de facto* – the problem of human nature), departing from his main empirical/psychological orientation (which sometimes introduces a certain clash in the reception of the presented content), does not (enough) take into account the already classic study of Lt. Paul Grossman (1956-) with the meaningful title: “*On killing*” (Grossman, 1995 – in the original: “*On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*”; however, such an action may be understandable when one takes into account **the fact that Grossman is human-centered, while Smith is people-centered, so much more broadly considering the socio-cultural or strictly anthropological aspect – Sic!**) and not relating to the relationship between the problem of personality disorders enough (especially dissocial/psychopathic personality) in the context of warfare and combat effectiveness [a certain explanation may be the fact that “*Psychopaths are <<the resource>> relatively rare in the population or armed forces*”, there is – by various estimates – from 2 to (maximum) 10% of them there (when it comes to personality disorders); on the above-mentioned disorders, see for example: Cierpiałkowska, 2007/2019; Cierpiałkowska, Soroko, 2017; Glenn, Raine, 2014; Hare, 1999; Jakubik, 2003; Patrick, 2006; Raine, Sanmartin, 2001].

However, above mentioned issues are not the greatest shortcomings of Smith’s (2011b) monograph – as Kurcwald points out, they are as follows (2013, pp. 257-258): “*In the introduction, however, a disturbing statement is made. The author admits that his research method is biased by the observer’s error. There is a risk that the arguments will be chosen to support the thesis that militancy is rooted in human nature. However, he intends to continue his investigations, not counteracting the bias of his research in any way (p. 16)*”²⁴.

²⁴ As Kurcwald further points out (2013, p. 258): “*It seems to me that the author tries to present militancy as a common practice to draw a conclusion on its “naturalness”, understood as something innate. However, such a conclusion cannot be deducted from the premise. Universality could very well result from the similarity of the environments in which people live.*” thus emphasizing the role of habitats inhabited by humans (the impact of the living environment) on the level of aggression/militancy manifested by people – this is an important voice in the discussion on the so-called *geographical “distribution” of human aggression*, which – as it seems – is forgotten by Smith himself (2011b).

Znaczenie poszczególnych terminów używanych w książce budzi pewne wątpliwości. Brakuje wyraźnej i ścisłej definicji wojny. Autor posługuje się kilkoma różniącymi się nieco między sobą sposobami jej rozumienia, co powoduje niejasności. Najogólniej <<wojna>> rozumiana jest tu szeroko jako <<warfare>>, a więc wszelkie formy zorganizowanej, międzygrupowej przemocy pomiędzy wspólnotami. W ramach tej definicji mieszczą się więc również działania określane w publicznym dyskursie politycznym jako <<terroryzm>>. Przyjęta została w książce szeroka, antropologiczna perspektywa [podkr. Z.M.].” (wg. piszącego niniejsze także są to najważniejsze mankamenty omawianego dzieła Smitha). Jakkolwiek w dalszej analizie dzieła Smitha (2011b) Kurcwald (2013) wskazuje co następuje: „Wojna sama w sobie przedstawiana jest w książce jako naturalna, lecz zmienna pod wpływem czynników historycznych [podkr. Z.M.]” (s. 259) – takowe podejście i wspomniane powyżej „zakorzenienie” Smitha w perspektywie ewolucjonistycznej można także starać się uzasadnić następująco: *Skoro wojna ewoluuje – tj. stopniowo zmienia w czasie swoją formę – to bezzasadnym jest podawanie w monografii jednej, jedynej, definicji tegoż fenomenu, gdyż w każdej kulturze i okresie przybiera on inną formę...*

Rekapitulacja i konkluzja

Omawiana monografia jest ze wszech miar wartościowa teoretycznie i praktycznie dla osób zainteresowanych głębszym zrozumieniem uwagi i namiętności żywionej przez człowieka (jako byt jednostkowy czy też gatunek) względem wojny. Umożliwia także głębsze zrozumienie mechanizmów adaptacji psychospołecznej człowieka do jej prowadzenia. Tym samym jest cennym materiałem źródłowym dla osób zainteresowanych tematem a także praktyków i teoretyków takich dyscyplin naukowych jak: psychologia, socjologia, antropologia (społeczna i filozoficzna), etnografia, kulturoznawstwo, nauki o polityce, biologia, historia czy też nauki wojskowe, etc.

Rekapituluując najważniejsze ustalenia analityczne płynące z dzieła Smitha warto podkreślić, iż spójnie, holistycznie i erudycyjnie wykazuje on w różnych częściach swojej pracy co następuje (2011b):

- „[...] podstawą wszelkich wojen jest natura człowieka w swym najbardziej rudymenarnym wymiarze.” (2011b, s. 13),
- „[...] absolutnie nie można stwierdzić, że wojny pozbawione są sensu. Wojny mają cel. Ludzie walczą o zasoby, o Lebensraum, ropę naftową, złoto, żywność i wodę, a czasem o rzeczy abstrakcyjne – takie jak Bóg, honor, rasa,

habitatów (oddziaływanie środowiska życia) na przejawiany przez ludzi poziom agresji/wojowniczności – jest to istotny głos w dyskusji na temat tzw. geograficznego „rozkładu” ludzkiej agresji o którym – jak się zdaje – zapomina sam Smith (2011b).

*The meaning of the terms used in the book raises some doubts. There is no clear and strict definition of war. The author uses several slightly different ways of understanding it, which causes ambiguities. Generally speaking, <<war>> is broadly understood here as <<warfare>>, and therefore all forms of organized, intergroup violence between communities. Thus, this definition also includes activities defined in the public political discourse as <<terrorism>>. A broad, anthropological perspective was adopted in the book [emphasis Z.M.]” (according to the author of this article, this issues also are the most important shortcomings of the discussed Smith’s monograph). However, in a further analysis of Smith’s book (2011b) Kurcwald (2013) points out the following: “War itself is presented in the book as natural but changing under the influence of historical factors [emphasis Z.M.]” (p. 259) – such an approach and the aforementioned “rooting” of Smith’s monograph in an evolutionist perspective can also be justified as follows: *Since war evolves – i.e., gradually changes its form over time – it is unfounded to provide in the monograph the one and only, definition of the same phenomenon, because in each culture and period it takes a different form...**

Recapitulation and conclusion

The discussed monograph is by all means valuable theoretically and practically for people interested in a deeper understanding of the attention and passion of the man (as an individual or species) in relation to war. It also enables a deeper understanding of the mechanisms of human psychosocial adaptation to its conduct. Thus, it is a valuable source material for people interested in the subject, as well as practitioners and theoreticians of such scientific disciplines as: psychology, sociology, anthropology (social and philosophical), ethnography, cultural studies, political science, biology, history or military science, etc.

Recapitulating the most important analytical findings from Smith’s publication, it is worth emphasizing that he consistently, holistically and eruditiously shows/writes the following in various parts of his book (2007):

- “All of these are important, but there is one dimension that underpins them all: the bedrock of human nature. To understand war, we must understand ourselves.” (2007, p. XIII),
- “It is terrible beyond comprehension, but it is not senseless. Wars are purposeful. They are fought for resources, lebensraum, oil, gold, food, and water or peculiarly abstract and imaginary goods like God, honor, race, democracy, and destiny [emphasis Z.M.]” (2007, p. 7),
- “[...] that murder is an individualistic act whereas war pits whole groups against one another. This is the outward expression of something less

- demokracja czy też przeznaczenie [podkr. Z.M.]** (2011b, s. 29),
- „[...] morderstwo (zabójstwo) to zwykle akt indywidualny, podczas gdy wojna przeciwstawia sobie grupy i szersze zbiorowości, przy czym ta odmienność stanowi zewnętrzny wyraz różnicy słabiej może rzucającej się w oczy, ale przez to nie mniej istotnej, a mianowicie odmiennych motywacji. [...] Dalej – za morderstwem zwykle kryją się ludzkie emocje: nienawiść, zazdrość, chciwość, strach, zawiść, wreszcie czysta złośliwość [...], tymczasem w przypadku wojny inspiracją (lub przynajmniej uzasadnieniem) są „wyższe” cele, raczej altruizm niż egocentryzm. Mówimy, że żołnierze „służą” swemu krajowi lub „oddają życie za ojczyznę” [...] Wojownik zatem zabija, aby uwolnić świat od zła, nawet jeśli to co czyni, w istocie jest zbrodnią przeciwko ludzkości [podkr. Z.M.]” (2011b, s. 32-33),
 - „[...] wojna to zaplanowana i usankcjonowana przemoc jednej wspólnoty (grupy, plemienia, narodu etc.) wobec drugiej [...]” (2011b, s. 40),
 - „Podczas wojny poszczególni ludzie stają się przedmiotami ataku ze względu na przynależność grupową. Innymi słowy, na wojnie giną jednostki, ale walka toczy się między grupami.” (2011b, s. 41),
 - „[...] pokusę wojny sama ewolucja zapisała w naszych genach, brutalność bowiem przynosiła naszym przodkom konkretne korzyści – ci, którzy byli wystarczająco agresywni, stali się zwycięzcami w okrutnej walce o przetrwanie.” (2011b, s. 54),
 - „**Wojna jest zjawiskiem naturalnym!** [podkr. Z.M.]” (2011b, s. 65),
 - „Wojna ma często ludobójczy charakter i jej celem jest zniszczenie całych narodów, a nie jedynie pokonanie przeciwnika.” (2011b, s. 86),
 - „[...] tak naprawdę całe dzieje ludzkości to w bardzo dużym stopniu historia gwałtów i przemocy.” (2011b, s. 93)
 - „Spośród wszystkich stworzeń, jakie kiedykolwiek zamieszkiwały Ziemię, jesteśmy jedynymi, które nie szczędzą wysiłku ani zasobów na okrutną eksterminację członków własnego gatunku.”²⁵ (2011b, s. 97),
- tangible, but no less significant. Murder and war typically flow from different motives. Murder is overtly antisocial, an individualistic defiance of the state's monopoly on violence, and is typically motivated by emotions like hate, envy, greed, fear, jealousy, and spite. In contrast, war is inspired – or at least justified – by “higher” purposes. It is conceived of as altruistic rather than self-centered. (We say that soldiers “serve” their country or “give their lives” for their country.) Murderers are usually moved to kill for personal reasons, while soldiers kill ostensibly in the service of an ideal of an ethical, religious, or political nature (God, freedom, democracy, etc.). The warrior typically kills to rid the world of evil, even though his acts may entail crimes against humanity [emphasis Z.M.]* (2007, p. 10),
- „War is premeditated, sanctioned violence carried out by one community (group, tribe, nation, etc.) against members of another.” (2007, p. 16),
 - “In war, individuals are attacked because of their community affiliation. In other words, although wars kill individuals, they are between groups; an individual human being is an enemy only insofar as he or she is a representative of a group, be it tribal, religious, national, ideological, or whatever.” (2007, p. 17),
 - “[...] I will argue that war's allure comes from tendencies inscribed in our genes over evolutionary time, and that violent conflict benefited our ancestors, who were victors in the bloody struggle for survival.” (2007, p. 26),
 - “[...] the evidence that I will present to you in this book overwhelmingly supports the naturalness of war [emphasis Z.M.]” (2007, p. 36),
 - “War is often genocidal, aimed at destroying entire peoples rather than simply defeating an enemy.” (2007, p. 52),
 - “Although every nation prefers to imagine its soldiers as clean-cut, heroic, and resolutely virtuous young men, rape is very common, in fact, one might almost say normal, in warfare.” (2007, p. 90),
 - “OF ALL THE CREATURES that have ever dwelt upon the earth, we are the only ones that devote untold effort and material resources to the task of cruelly exterminating members of our kind.”²⁵ (2007, p. 60),

²⁵ Warto tu zauważyć, iż opracowanie Smitha (2011b) w wielu miejscach porusza kwestie tzw. okrucieństwa żołnierzy w czasie wojny – jakkolwiek na podstawie indywidualnej decyzji autora nie będzie to szerzej rozpatrywane z następujących przyczyn: a) okrucieństwo i przemoc są wpisane w naturę wojny (Sic!) i b) „Pamiętać przy tym należy, iż – ogólnie problem ujmując – zachowania agresywne są uważane za niepożądane społecznie (zwłaszcza w czasie pokoju – w czasie wojny są one pożądane społecznie, lecz nie wobec członków grupy własnej) [podkr. – Z.M.]. W tym kontekście także trzeba mieć na względzie istnienie kategorii społecznych – tj.: żołnierzy i policjantów, funkcjonariuszy tzw. służb specjalnych oraz sportowców bądź gangsterów wśród których istotą pracy jest reagowanie agresją instrumentalną. Ww. kategorie społeczne (oprócz gangstersów) posiadają społeczną sankcję pragmatyczną na stosowanie agresji (instrumentalnej) w przeciwieństwie do przestępców oraz członków gangów czy też mafii [...] w pewnych sytuacjach, kontekstach i kategoriach społecznych agresja jest uznawana za normalny, kulturowo zdefiniowany wyraz działania społecznego (np. na wojnie – w takim wypadku <<zachowanie nieagresywne>> stanowiłoby

²⁵ It is worth noting here that the study by Smith (2011b) in many places raises the issues of the so-called atrocities of soldiers during wars – however, based on the individual decision of the author, it will not be discussed in greater detail for the following reasons: a) cruelty and violence are inscribed in the nature of war (Sic!) and b) “It should be remembered that – generally speaking – aggressive behavior is considered socially undesirable (especially in peacetime – during war it is socially desirable, but not towards members of its own group) [emphasis – Z.M.]. In this context, it is also necessary to consider the existence of social categories – i.e., soldiers and policemen, officers of the so-called secret services and sportsmen or gangsters among whom the essence of work is to react with instrumental aggression. The above

- „Większość zwierząt spędza niemal całe swoje niezbyt długie życie bądź to usiłując uniknąć tragicznej śmierci, bądź próbując uśmiercić inne stworzenia.” (2011b, s. 106),
- „[...] jesteśmy jedynym gatunkiem, który prowadzi wojny, ale tylko jeśli przyjmujemy zawężoną, słownikową definicję tego terminu. Jeśli natomiast zaakceptujemy rozszerzoną definicję, jaką zaproponowałem w Rozdziale trzecim, to nasza wyjątkowość znika, zaczynamy bowiem dzielić ten wątpliwy zaszczyt z szympanсами [podkr. Z.M.]” (2011b, s. 118),
- „Przed wszystkim istotne jest rozróżnienie adaptacyjnej funkcji wojny od towarzyszących jej motywacji. Celem wojny może być zdobycie zasobów, niekoniecznie jednak takim pragnieniem muszą kierować się żołnierze spობięcy się do bitwy. [...] Z perspektywy biologicznej istotne jest, jak wojna może wpłynąć na szanse jednostki w skutecznym rozprze-strzenianiu się własnych genów – otóż jeśli w przypadku naszych przodków wojna była czymś, co zwiększało ich sukces reprodukcyjny, to zupełnie wystarczy, by wyjaśnić, dlaczego ta forma aktywności przetrwała do dziś [podkr. Z.M.]” (2011b, s. 116-127),
- „[...] bardzo często to agresorzy odwołują się do uczuć moralnych i wojnę uznają za realizację moralnego i/lub religijnego (lub quasi-religijnego) posłannictwa.” (2011b, s. 191),
- „Wojna jest prawie zawsze postrzegana jako walka między dobrem a złem („my” to ci dobrzy, „oni” – źli), czyli w kategoriach de facto religijnych (lub quasi-religijnych, jeśli ktoś woli).” (2011b, s. 192),
- „[...] wojna towarzyszyła naszemu gatunkowi od chwili narodzin. [...] Jesteśmy krańcowo społecznym gatunkiem [...] nasi przodkowie odnieśli swój (ewolucyjny) sukces, nie działając w pojedynkę, lecz jako członkowie zwycięskich społeczności. Warunkiem sukcesu dowolnej grupy jest natomiast wysoki poziom spójności i solidarności wewnątrzgrupowej, a to wymaga istnienia bardzo silnych mechanizmów zapobiegających agresji wewnątrzgrupowej [podkr. Z.M.]” (2011b, s. 207),
- „[...] nasze upodobanie do zabijania nie jest kulturowym artefaktem, ale efektem milionów lat działania doboru naturalnego i płciowego [podkr. Z.M.]” (2011b, s. 235),
- „Dobór naturalny i dobór płciowy faworyzowały okrucieństwo, ale te agresywne impulsy, które tak dobrze służyły nam w przeszłości, teraz zaczęły być tłumione przez równie silną niechęć do zabijania.” (2011b, s. 244),
- „Most animals spend the bulk of their short lives either trying to kill others or trying to avoid being killed by them.” (2007, p. 67),
- “**We are the only creatures that wage war in the narrow, dictionary meaning of the word, but we are not the only ones to wage war in the expanded sense set out in chapter 3. Chimpanzees share this dubious honor with us [emphasis Z.M.]**” (2007, p. 75),
- “**What matters biologically are the effects of war on individuals’ success in spreading their genes. If war enhanced our ancestors’ reproductive success (as it almost certainly did) that’s enough to account for its continued existence today. This is very different from saying that men go to war because they want to spread their genes, because the biological function of a form of behavior is not the same as its motive [emphasis Z.M.]**” (2007, p. 81),
- “**However, there is another, darker dimension of the relationship between war and morality. Aggressors are often inspired by moral feelings. They conceive of war primarily as a moral campaign and a religious, or quasi-religious, mission.**” (2007, p. 129),
- “**War is almost always conceived as a battle between good and evil (we are good, they are evil) that is framed in religious or quasi-religious terms.**” (2007, p. 130),
- “**Earlier in this book I argued that war has probably been a feature of human life from the beginning, [...] We are an extremely social species, and it is important to bear in mind that our ancestors triumphed not as individuals, but as members of victorious communities. To accomplish this, they needed to maintain a very high level of cohesion and solidarity, which in turn required powerful barriers against ingroup violence. The principle is a simple one: if community members are busy killing one another, they cannot present a united front against an enemy [emphasis Z.M.]**” (2007, p. 141),
- “**[...] our taste for killing is not some sort of cultural artifact, but was bred into us over millions of years by natural and sexual selection [emphasis Z.M.]**” (2007, p. 161),
- “**Both natural and sexual selection had bred ferocity into them, but these aggressive urges, which had served us so well in the past, were now thwarted by an equally profound aversion to killing.**” (2007, p. 168),

dewiację od przyjętych norm [podkr. Z.M.]” (Małysz, 2020b, s. 30, 88). Na temat istoty i znaczenia funkcjonalnego okrucieństwa w kontekście walki zbrojnej i/lub wojny – patrz dokładnie: Neitzel, Welzer, 2014 [jako swoiste (dostępne) opus magnum tej tematyki w języku polskim – jakkolwiek oryginalnie wydane w 2011 roku w języku niemieckim] i Fromm, 1973; na temat relacji między przemocą a okrucieństwem patrz także (przykładowo): Reemtsma, 2011.

mentioned social categories (except gangsters) have a pragmatic social sanction for the use of (instrumental) aggression as opposed to criminals and gang members or the mafia [...] in certain situations, contexts and social categories, aggression is considered a normal, culturally defined expression of social action (e.g., in war – in this case << non-aggressive behavior >> would be a deviation from the accepted norms [emphasis Z.M.]” (Małysz, 2020b, p. 30, 88). On the essence and meaning of functional cruelty in the context of armed struggle and/or war – see in detail: Neitzel, Welzer, 2014 [as a kind of (available) magnum opus on this subject in Polish language – although originally published in 2011 in German] and Fromm, 1973; on the relationship between violence and cruelty see also (for example): Reemtsma, 2011.

- „[...] w zasadzie nie mamy nic przeciwko zabijaniu jako takiemu. Po prostu nie chcemy sami zabijać. [...] im bardziej jakieś zwierzę podobne jest do człowieka, tym trudniej je zabić.” (2011b, s. 254),
- „[...] od kiedy zaczęliśmy polować, to my staliśmy się najgroźniejszymi drapieżnikami, gdy natura wyposażyla nas w możliwości poznawcze, które umożliwiły tę „przemianę”. Dostrzeganie we wrogu wyłącznie myśliwskiego trofeum to kolejny sposób, by poradzić sobie z tabu zakazującym zabijania innych istot ludzkich. Ta strategia ma też dodatkowe zalety – to dehumanizacja bez demonizacji.” (2011b, s. 285),
- „Obok modułu odpowiedzialnego za radzenie sobie z drapieżnikami i modułu „łowieckiego”, ten „przeciwwzaraźeniowy”²⁶ moduł jest bardzo ważnym elementem struktur poznawczych umożliwiających pełną dehumanizację wroga w czasie wojny. [...] Kiedy wróg staje się uosobieniem brudu i zepsucia, wojna staje się wielką operacją higieniczną, wielkim sprzątniem.” (2011b, s. 294, 298),
- „**Sam akt zabijania stanowi bardzo silną pożywkę dla zmysłów. [...] Wojna jest jednocześnie odrażająca i ekscytująca. [...] Wojna jest więc zarazem czymś wyjątkowo ohydny i arcyprzyjemnym. [...] Radość wojny jest więc radością z polowania, z powalenia zdobyczy na ziemię, z uwolnienia świata od potwora pożerającego ludzi, ze zlikwidowania ogniska zarazy [podkr. Z.M.]**” (2011b, s. 304-305).

Zaprezentowane na łamach dzieła Davida Livingstone’a Smitha (2011b) dane i teorie (tak *stricte* biologiczne, socjobiologiczne, antropologiczno-etnologiczne, filozoficzne czy też socjologiczne i *stricte* psychologiczne – a czasami wręcz neuronaukowe) uporządkowane są – jak już zostało wspomniane – w sposób niezwykle logiczny, klarowny i przejrzysty stanowiąc istotny asumpt do wielokontekstowego przybliżenia zainteresowanemu Czytelnikowi uwagi – a wręcz namiętności – człowieka (jako podmiotu i gatunku „*ludzkiego*”) do prowadzenia wojen a także do problemu relacji między naturą ludzką i wojną, jako ramowymi dla życia (społecznego) człowieka zjawiskami *sui generis* (Sic!). Już sama analiza powyżej przytoczonych fragmentów dzieła Smitha (2011b) wskazuje, iż jest to praca wyjątkowa, dobrze przemyślana i „*wykładniczo rozszerzająca a zarazem zmieniająca*” punkt widzenia człowieka (współczesnego) na najbardziej pierwotne i (*nomen omen*) ludzkie zjawiska jakimi

- „*These people (and I count myself among their number) don't object to the killing per se, they just don't want to be the one who has to do it. [...] Generally speaking, we have difficulty killing animals to the extent that they resemble us.*” (2007, p. 175-176),
- „*As hunters, we are the alpha predators, and nature has given us the cognitive software to make this happen. Perceiving the enemy as a game animal is another way to sidestep the taboo against killing human beings. When this happens, the enemy is dehumanized without being demonized: they are not monsters, but neither are they people.*” (2007, p. 199),
- „*The robustness of disgust reactions and their universality suggest they are deeply rooted in human nature, and that our ancestors evolved a mental module specifically for dealing with the risks of parasitic infection*²⁶. *Like the modules for detecting and dealing with predators and prey, the antiparasite module plays an extremely important role in the dehumanizing of enemies in war. [...] When enemy is thought of as filth, war is conceived as a grand hygiene operations.*” (2007, p. 207, 210),
- „*The act of killing is supremely rich in sensory input. [...] War is both intensely horrible and exquisitely pleasurable. It is horrible because of the danger and suffering that soldiers and civilians endure, and the unavoidable guilt that comes with killing. It is pleasurable because – like all pleasures – it is something that benefited our ancient ancestors who were victors in the bloody struggle for resources. The joy of war is the joy of the hunt, of bringing down game, of ridding the world of a man-eating monster or obliterating a plague [emphasis Z.M.]*” (2007, p. 214, 215).

The data and theories (*strictly* biological, sociobiological, anthropological-ethnological, philosophical, or sociological and *strictly* psychological – and sometimes even neuroscientific) presented in the book of David Livingstone Smith (2011b) are arranged – as has already been mentioned – in an extremely logical, clear and transparent way, constituting a significant incentive for the multi-context familiarization of the reader with the attention – or even passion – of man (as a subject and “*human*” species) to waging wars, as well as the problem of the relationship between human nature and war as a framework for (social) life of humans as a phenomena *sui generis* (Sic!). The very analysis of the above-cited fragments

²⁶ Smith w swojej pracy odnosi się w tym kontekście do (naturalnego) ludzkiego strachu przed nieznanym a konkretnie chorobami zakaźnymi i (spowodowaną nimi) śmiercią (w męczarniach) a także do (jakże częstego) przedstawiania w ramach działań propagandowych różnych ludzi/wspólnot etnicznych (w kontekście przygotowania do wojny jak i jej prowadzenia) jako: *osób/istot nieczystych i/lub nikczemnych, roznosicieli bakterii i chorób (zakaźnych) – czy też stricte bakterii i chorób; zwierząt (nieczystych) – patrz: casusy karalucha i świni; lub – mówiąc ogólnie – zagrożenia (dla życia i zdrowia „swoich”)*.

²⁶ Smith in his monograph refers in this context to the (natural) human fear of the unknown, and more specifically infectious diseases and (caused by them) death (in torments) and also to (how frequent) presenting in the context of propaganda's activities (aimed at preparing and waging wars) other peoples and ethnic groups/communities as: *unclean and/or vile persons/creatures, carriers of bacteria and diseases (infectious) – or strictly bacteria and diseases; (unclean) animals – see: cases of cockroach and pig; or – in general – threats (to the life and health of “our people”)*.

są tytułowe: *natura ludzka i przyczyny wojen* a także wieloaspektowe relacje między nimi.

Konkludując, należy podkreślić, iż dane przedstawione w opracowaniu i wyciągnięte na ich podstawie wnioski dają jednoznaczną odpowiedź na tytułowy problem niniejszego tekstu/eseju: ***Od czasów prehistorycznych ludzie zabijali się, zabijają się i będą się zabijać, gdyż leży to w ich (ewolucyjnie ukształtowanej) naturze ludzkiej...*** W konsekwencji tegoż oraz odnosząc się do tytułowego problemu niniejszego tekstu należy wskazać, iż: ***Życie społeczne człowieka jest ze swej natury walką (o zasoby, partnera seksualnego, przetrwanie, wyznawane wartości, etc.) a człowiek jest wojownikiem (zabijającym innych w imię walki o byt – co więcej: Ewolucyjnie predestynowanym do tegoż zabijania...)***.

of Smith's (2007) book shows that it is a unique publication, well thought over and "exponentially expanding and at the same time changing" the point of view of (contemporary) man to the most primitive and (*nomen omen*) human phenomena: *human nature and origins of wars* as well as multifaceted relations between them.

In conclusion, it should be emphasized that the data presented in the study and the conclusions drawn on their basis give an unambiguous answer to the title problem of this text/essay: ***Since prehistoric times, people have killed themselves, they kill themselves and they will kill themselves, because this is characteristic of the (evolutionarily conditioned/shaped) human nature...*** Consequently, and referring to the title problem of this text, it should be noted that: ***Human social life is by its nature a struggle (for resources, sexual partner, survival/digestion, professed values, etc.) and a man is a warrior (killing others in the name of the struggle for existence – moreover: Evolutionarily predestined to this killing ...)***.

Literatura / References:

1. Abel, D. C. (red.). (1992). *Theories of human nature: classical and contemporary readings*. New York: McGraw-Hill.
2. Alpern, S. B. (1998). *Amazons of Black Sparta: The women warriors of Dahomey*. New York: New York University Press.
3. Andrews, K. (2014). *The animal mind: An introduction to the philosophy of animal cognition*. London, New York: Routledge.
4. Andrzejewska, A., Bednarek, J. (2009). *Cyberbullying – zjawisko, zagrożenia, profilaktyka*. Warszawa: Fundacja Pedagogium.
5. Antczak-Barzan, A., Śliwa, Z., Zaniewski, R. (2016). *Wojna XXI wieku: początki wojny „trzeciej fali”*. Warszawa: Vizja Press & IT.
6. Baluk, W., Doroszko, M. (red.). (2017). *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie w latach 2014–2016*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
7. Banasik, M. (2018). *Wojna hybrydowa i jej konsekwencje dla bezpieczeństwa euroatlantyckiego*. Warszawa: DIFIN.
8. Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Engelwood Cliffs: Prentice-Hall.
9. Barkow, J. H., Cosmides, L., Tooby, J. (red.). (1992). *The adapted mind. Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York, Oxford: Oxford University Press.
10. Barlińska, J., Szuster, A. (2015). *Cyberprzemoc: o zagrożeniach i szansach na ograniczenie zjawiska wśród adolescentów*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
11. Bay, E. G. (1998). *Wives of the Leopard: Gender, culture and politics in the Kingdom of Dahomey*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press.
12. Bednarek, J., Andrzejewska, A., Rojek, M., Andrzejewski, A., Małysz, Z. (2019). *Młodzież o zagrożeniach w cyberprzestrzeni i edukacji antyterrorystycznej*. W: R. Bera, S. M. Kwiatkowski (red.). *Młodzież wobec współczesnych zagrożeń w życiu społecznym. Wyzwania dla pedagogiki bezpieczeństwa* (s. 128-196). Warszawa: Wydawnictwo APS, Komitet Nauk Pedagogicznych PAN.
13. Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. New York: McGraw-Hill.
14. Berry, Ch. J. (1986). *Human nature*. Basingstoke: Macmillan Publishers.
15. Bolechów, B. (2002). *Terroryzm w świecie podwubiegunowym. Przewartościowania i kontynuacje*. Toruń: Adam Marszałek.
16. Bolechów, B. (2010). *Terroryzm. Aktorzy, statyści, widzowie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
17. Borys, E., Willan-Horla, L., Frankowiak, J. (red.). (2016). *Konteksty przemocy – w poszukiwaniu uwarunkowań*. Olsztyn: Centrum Badań Społecznych UWM.
18. Brannon, L. (2002). *Psychologia rodzaju*. Gdańsk: GWP.
19. Braun-Gałkowska, M., Ulfik-Jaworska, I. (2002). *Zabawa w zabijanie. Oddziaływanie przemocy prezentowanej w mediach na psychikę dzieci*. Lublin: Gaudium.

20. Brian Ferguson, R. (2010). Book Review: David Livingstone Smith. *The Most Dangerous Animal: Human Nature and the Origins of War*. *PEACE & CHANGE*, 35(1), 164–167. DOI:10.1111/j.1468-0130.2009.00624.x.
21. Browning, C. R. (2000). *Zwykli ludzie: 101. Policyjny Batalion Rezerwy i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce*. Warszawa: Bellona.
22. Brough, M. W., Lango, J. W., Van der Linden, H. (red.). (2007). *Rethinking the just war tradition*. New York: SUNY Press.
23. Burton, R. F. (1893). *A mission to Gelele, King of Dahome: with notices of the so called „Amazons”, the grand customs, the yearly customs, the human sacrifices, the present state of the slave trade, and the Negro’s place in nature*. London: Tylston and Edwards.
24. Buss, A. H. (1961). *The psychology of aggression*. New York: Wiley and Sons.
25. Buss, A. H., Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(3), 452-459. DOI: 10.1037/0022-3514.63.3.452.
26. Buss, D. M. (1996). *Ewolucja pożądania*. Gdańsk: GWP.
27. Buss, D. M. (2001). *Psychologia ewolucyjna. Jak wytłumaczyć społeczne zachowania człowieka? Najnowsze koncepcje*. Gdańsk: GWP.
28. Buss, D. M. (2014). *Zazdrość. Niebezpieczna namiętność*. Gdańsk: GWP.
29. Buss, D. M. (2016). *Evolutionary psychology. The new science of the mind*. London, New York: Routledge.
30. Cabalski, M. (2014). *Przemoc stosowana przez kobiety*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
31. Campbell, A. (2013). *A mind of her own: The evolutionary psychology of women. 2nd edition*. Oxford: Oxford University Press.
32. Campbell, B. G. (red.). (1972). *Sexual selection and the descent of man, 1871-1971*. Chicago: Aldine Publishing Company.
33. Chaliand, G., Blin, A. (red.). (2020). *Historia terroryzmu. Od starożytności do Da’isz*. Warszawa: PIW.
34. Cierpiątkowska, L. (2007/2019). *Psychopatologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
35. Cierpiątkowska, L., Soroko, E. (red.). (2017). *Zaburzenia osobowości. Problemy diagnozy klinicznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
36. Cima, M., Raine, A., Meesters, C., Popma, A. (2013). Validation of the Dutch Reactive Proactive Questionnaire (RPQ): differential correlates of reactive and proactive aggression from childhood to adulthood. *Aggressive Behavior*, 39(2), 99-113. DOI: 10.1002/ab.21458.
37. Clarke, D. (2005). *Zachowania prospołeczne i antyspołeczne*. Gdańsk: GWP.
38. Clarke, R. M. (red.). (2011). *Antisocial Behavior: Causes, correlations and treatments*. New York: Nova Science Publishers, Inc.
39. Contamine, P. (1986). *War in the middle ages*. New York: Blackwell Publishing.
40. d’Almeida-Topor, H. (1984). *Les Amazones: Une Armée de Femmes dans l’Afrique Précoloniale*. Paris: Editions Rochevignes.
41. Darwin, Ch. (1871). *The descent of man, and selection in relation to sex. Vol. I-II*, London: John Murray.
42. Del Vecchio, T. (2011). *Instrumental Aggression*. W: S. Goldstein, J. A. Naglieri (red.). *Encyclopedia of Child Behavior and Development* (s. 823-824). New York: Springer Science+Business Media, LLC.
43. Dessalles, J. L. (2007). *Why we talk: The evolutionary origins of language*. Oxford, New York: Oxford University Press.
44. de Waal, F. (2013). *The Bonobo and the Atheist: In search of humanism among the primates*. New York: W. W. Norton.
45. de Waal, F. (2020). *Małpy i filozofowie. Skąd pochodzi moralność?* Kraków: Copernicus Center Press.
46. de Waal, F. B. M., Ferrari, P. F. (red.). (2012). *The primate mind: Built to connect with other minds*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press.
47. DeWall, N. C., Anderson, C. A., Bushman, B. J. (2011). The General Aggression Model: Theoretical Extensions to Violence. *Psychology of Violence*, 1(3), 245-258. DOI: 10.1037/a0023842.
48. Diamond, J. (1991). *The Third Chimpanzee: The evolution and future of the human animal*. London: Hutchinson Radius.
49. Diamond, J. (2019). *Trzeci szympan*. Kraków: Copernicus Center Press.
50. Dill, K. E., Anderson, C. A., Anderson, K. B., Deuser, W. E. (1997). Effects of aggressive personality on social expectations and social perceptions. *Journal of Research in Personality*, 31(2), 272-292. DOI: 10.1006/jrpe.1997.2183.
51. Dollard, J., Doob, L., Miller, N, Mowrer, O., Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, CT: Yale University Press.
52. Doliński, D., Grzyb, T. (2017). *Posłuszni do bólu. O uległości wobec autorytetu w 50 lat po eksperymencie Milgrama*. Sopot: Smak Słowa.
53. Donald, M. (1991). *Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.

54. Doroszewicz, K. (1999). *Skąd się bierze agresja w stosunkach międzyludzkich?* W: E. Stanisławiak (red.). *Szkice z psychologii społecznej* (s. 199-210). Warszawa: Wydawnictwo WSzP TWP.
55. Dubis, M. (2016). *Pedagogiczne uwarunkowania agresji dzieci i młodzieży: rodzina – szkoła – cyberprzestrzeń – uzależnienia*. Lublin: Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe WSEiL.
56. Dunbar, R. (2019). *Człowiek. Biografia*. Kraków: Copernicus Center Press.
57. Eckhardt, A. (1998). *Autoagresja*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
58. Edgerton, R. B. (2000). *Warrior Women: The Amazons of Dahomey and the nature of war*. Oxford: Westview Press.
59. Ehrenreich, B. (2001). *Rytuály krwi. Namietność do wojny. Geneza i historia*. Warszawa: Jacek Santorski & Co.
60. Ehrlich, L. (1955). *Polski wkład prawa wojny XV wieku. Kazanie Stanisława ze Skarbimierza „De bellis iustis”*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
61. Esposito, J. L. (2003). *Unholy war: Terror in the name of Islam*. Oxford, New York: Oxford University Press.
62. Etcoff, N. (2011). *Survival of the prettiest: The science of beauty*. New York: Anchor Books.
63. Evans, E. M. (red.). (2005). *Just War Theory: a reappraisal*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
64. Everett D. L. (2019). *Jak powstał język? Historia największego wynalazku ludzkości*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
65. Farnicka, M., Liberska, H., Niewiedział, D. (2016). *Psychologia agresji. Wybrane problemy*. Warszawa: WN PWN.
66. Filipiak, M. (2002). *Socjologia kultury. Zarys zagadnień*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
67. Fisher, H. (1994). *Anatomia miłości. Historia naturalna monogamii, cudzołóstwa i rozvodu*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
68. Fisher, H. (2003). *Pierwsza płeć*. Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski&Co.
69. Fisher, H. (2016). *Anatomia miłości. Nowe spojrzenie*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
70. Flannery, D. J., Vazsonyi, A. T., Waldman, I. D. (red.). (2007). *The Cambridge Handbook of Violent Behavior and Aggression*. Cambridge: Cambridge University Press.
71. Forbes, F. E. (1851). *Dahomey and the Dahomans Being the Journals of Two Missions to the King of Dahomey, and residence at his capital in the years 1849 and 1850 by FE Forbes, Commander RN, FRGS*. Paris: A. and W. Galignani, Baudry's European Library.
72. Fotion, N. (2007). *War & Ethics: A New Just War Theory*. New York: Continuum International.
73. Frankowiak, J., Willan-Horla, L., Borys, E. (red.). (2016). *Środowiskowe konteksty przemocy – ku zrozumieniu i w poszukiwaniu rozwiązań*. Olsztyn: Centrum Badań Społecznych UWM.
74. Frączek, A. (red.). (1979). *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
75. Frączek, A. (red.). (1980). *Z zagadnień psychologii agresji. Prace Zespołu Badawczego Psychologicznych Mechanizmów Czynności Agresywnych IP UW i PIPS*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiki Społecznej im. Marii Grzegorzewskiej.
76. Frączek, A. (red.). (1986). *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej: sprawozdania z badań i rozprawy*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
77. Freud, S. (1920/2003). *Beyond the pleasure principle*. London: Penguin Books.
78. Freud, S. (1923)/Freud, S., Strachey, J. (1962). *The Ego and the Id*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
79. Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
80. Gaś, Z. B. (1980). Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji. *Przeгляд Psychologiczny*, 23(1), 143-158.
81. Gaś, Z. B. (1987). Zrewidowana wersja Inwentarza Psychologicznego Syndromu Agresji – IPSA-II. *Przeгляд Psychologiczny*, 30(4), 1003-1016.
82. Gasztold, A., Gasztold, P. (2020). The Polish counterterrorism system and hybrid warfare threats, *terrorism and political violence*, 1–18. DOI: 10.1080/09546553.2020.1777110.
83. Geen, R. G. (2001). *Human Aggression. 2nd edition*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
84. Ghiglieri, M. P. (2001). *Ciemna strona człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo CiS, Wydawnictwo WAB.
85. Giddens, A. (2004). *Socjologia*. Warszawa: WN PWN.
86. Giles, J. (2006). *The spaces of violence*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
87. Glenn, A. L., Raine, A. (2014). *Psychopathy. An introduction to biological findings and their implications*. New York, London: New York University Press.
88. Goldstein, A. P. (2002). *The psychology of group aggression*. Baffins Lane, Chichester, West Sussex, England: John Wiley & Sons, Ltd.
89. Goldhagen, D. J. (1999). *Gorliwi kaci Hitlera: zwyczajni Niemcy i Holocaust*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
90. Goodall, J. (2019). *Przez dziurkę od klucza*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
91. Grossman, D. (1995). *On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*. New York, Boston: Back Bay Books/Little, Brown and Company.

92. Habermas, J. (2003). *The future of human nature*. Cambridge: Polity.
93. Hacker, P. M. S. (2007). *Human nature. The categorial framework*. London: Blackwell Publishing.
94. Hajduk, J., Stępniewski, T. (2015). Wojna hybrydowa Rosji z Ukrainą: uwarunkowania i instrumenty. *Studia Europejskie*, 4, 135-152.
95. Hammer, D., Copeland, P. (2002). *Geny a charakter*. Warszawa: CiS.
96. Hare, R. D. (1999). *Without conscience: The disturbing world of the psychopaths among us*. New York: Guilford Press.
97. Heitmeyer, W., Hagan, J. (red.). (2003). *International Handbook of Violence Research*. Berlin/Heidelberg: Springer-Science+Business Media, B.V.
98. Heitmeyer, W., Haupt, H. G., Kirschner, A., Malthaner, S. (red.). (2011). *Control of violence. Historical and international perspectives on violence in modern societies*. New York: Springer.
99. Heitzman, J. (2002). *Stres w etiologii przestępstw agresywnych*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
100. Hoffman, B. (1999). *Oblicza terroryzmu*. Warszawa: Politeja, Bertelsmann Media Sp. z o.o.
101. Hoffman, F. G. (2007). *Conflict in the 21st Century: The rise of hybrid wars*. Arlington: Potomac Institute for Policy Studies.
102. Horgan, J. (2005). *Psychology of terrorism*. London: Routledge.
103. Horgan, J. (2014). *Psychology of terrorism (revised and updated 2nd ed.)*. London: Routledge.
104. Hume, D. (2015). *Traktat o naturze ludzkiej*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
105. Jakubczak, R. (2020a). *Powszechna Obrona Terytorialna w bezpieczeństwie narodowym RP*. Warszawa: Fundacja Historia i Kultura.
106. Jakubczak, R. (red.) (2020b). *Współczesna Obrona Narodowa*. Warszawa: Fundacja Historia i Kultura.
107. Jakubczak, R., Królikowski, H. M., Marczak, J., Gąsiorek, K. (2018). *Działania nieregularne. Klucz do niepokonalnej potęgi obronnej Polski w XXI wieku*. Warszawa: Bellona.
108. Jakubik, A. (2003). *Zaburzenia osobowości. Wydanie trzecie uaktualnione*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
109. Jarmoszko, S. (2015). *Militarne dziedzictwo a współczesne aplikacje strategii*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
110. Jurasz-Dudzik, Ł. (red.). (2002). *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
111. Kaczor, C. (2014). *The ethics of abortion – Women's rights, human life, and the question of justice. 2nd edition*. New York, London: Routledge.
112. Kalat, J. W. (2020). *Biologiczne podstawy psychologii. Wydanie nowe*. Warszawa: WN PWN.
113. Kamieński, Ł. (2009). *Technologia i wojna przyszłości. Wokół nuklearnej i informacyjnej rewolucji w sprawach wojskowych*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
114. Karolczak, K. (2010). *Terroryzm. Nowy paradygmat wojny w XXI wieku*. Warszawa: Niemczyk i Wspólnicy.
115. Kehoe, A. B. (2012). *Militant Christianity: an anthropological history*. New York: Palgrave Macmillan.
116. Klinowski, M. (2008). O niemoralności aborcji. Koherencja przekonań, biologiczne człowieczeństwo i słuszne interesy. *Diametros*, (16), 10-40.
117. Korybko, A. (2015). *Hybrid Wars: The indirect adaptive approach to regime change*. Moscow: The People's Friendship University of Russia.
118. Kosewski, M. (1977). *Agresywni przestępcy*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
119. Kowalski, R. M., Limber, S. P., Agatston, P. W. (2012). *Cyber Bullying: Bullying in the digital age*. New York: John Wiley & Sons.
120. Krahe, B. (2005). *Agresja*. Gdańsk: GWP.
121. Królikowski, H. (2004). *Historia działań specjalnych: Od Wojny Trojańskiej do II Wojny Światowej*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
122. Królikowski, H. (2006). *Geneza i zarys historii działań nieregularnych*. Warszawa: Akademia Obrony Narodowej – Wydział Wydawniczy.
123. Królikowski, H. (2013). *Geneza i rozwój polskich operacji oraz sił specjalnych*. Warszawa: Taktyka i Strategia.
124. Krzak, A. (2018). Wojny przyszłości po rosyjsku – wojna hybrydowa, informacyjna i psychologiczna na tle konfliktu ukraińskiego. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 10(18), 11-39.
125. Krzyżanowski, A. (1918). *Socjologia wojny*. Kraków: S. A. Krzyżanowski.
126. Kubacka-Jasiecka, D. (1975). *Funkcjonowanie społeczne osób agresywnych i samoagresywnych*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
127. Kubacka-Jasiecka, D. (2006). *Agresja i autoagresja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń JA*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
128. Kuderowicz, Z. (1995). *Filozofia o szansach pokoju: problemy wojny i pokoju w filozofii XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko.

129. Kurcwald, M. (2013). Recenzja: Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt: natura ludzka i przyczyny wojen, David Livingstone Smith, Warszawa 2011. *Etnografia Polska*, 57(1-2), 257-261.
130. Larsen, L. E. (2021). *Wives and warriors: The royal women of Dahomey as representatives of the Kingdom*. W: J. Hobson (red.). *The Routledge Companion to Black Women's Cultural Histories* (s. 225-235). London: Routledge.
131. Leder, A. (2002). *Okrucieństwo – ludzkie, arcyłudzkie*. W: Ł. Jurasz-Dudzik (red.). *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne* (s. 103-114). Warszawa: Wydawnictwo Sic!
132. Lee, P. (2010). *Abortion and unborn human life. 2nd edition*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press.
133. Liedel, K. (2015). Zagrożenia hybrydowe. Jak zmienia się środowisko bezpieczeństwa RP?, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego – Wojna Hybrydowa, Wydanie Specjalne*, 51-58.
134. Loptson, P. (2006). *Theories of human nature. 3rd edition*. Peterborough: Broadview Press, Ltd.
135. Lorenz, K. (1996). *Tak zwane zło*. Warszawa: PIW.
136. Łoś, R., Regina-Zacharski, J. (2014). *Współczesne konflikty zbrojne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
137. Łuszczzyńska, M., Łuszczzyński, A. (2019). Wojna sprawiedliwa a nie święta. Średniowieczne koncepcje konfliktów zbrojnych. *Studia nad autorytaryzmem i totalitaryzmem*, 41(4), 7-20.
138. Maciejewski, J. (2012). *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*. Wrocław: Wydawnictwo UWr.
139. Maciejewski, J. (2014). *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna. Wydanie drugie rozszerzone*. Wrocław: Wydawnictwo UWr.
140. Małysz, Z. (2018). Agresywność, agresja, przemoc, bullying i cyberbullying jako problemy opiekuńczo-wychowawcze XXI wieku. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*. 566(1), 12-20. DOI: 10.5604/01.3001.0011.6060.
141. Małysz, Z. (2020a). Towards a redefinition of islamic suicide terrorist motivation: an "altruistic" terrorist model. *ATHENAEUM. Polish Political Science Studies*. 67(3), 131-153. DOI: 10.15804/athena.2020.67.08.
142. Małysz, Z. (2020b). *Wartość eksplanacyjna strukturalnych elementów osobowości w określaniu różnych form tendencji agresywnych*. Warszawa: UKSW [nieopublikowana rozprawa doktorska].
143. Małysz, Z. (2021). Rzeczpospolita Polska a współczesne wyzwania (globalnego) terroryzmu. Przyczynki do zrozumienia relacji terroryzmu, polityki i (edukacji dla) bezpieczeństwa. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 1(19), 161-189. DOI: 10.14746/kse.2021.19.12.
144. Maroń, J. (2011). *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*. Wrocław: Wydawnictwo UWr.
145. Mattson, M. P. (red.). (2003). *Neurobiology of aggression. Understanding and preventing violence*. Totowa, New Jersey: Humana Press.
146. Mazurkiewicz, P. (2006). *Przemoc w polityce*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
147. McMahan, J. (2002). *The ethics of killing: Problems at the margins of life*. Oxford, New York: Oxford University Press.
148. Merk, W., Orobio de Castro, B., Koops, W., Matthys, W. (2005). The distinction between reactive and proactive aggression: Utility for theory, diagnosis and treatment? *European Journal of Developmental Psychology*, 2(2), 197-220. DOI: 10.1080/17405620444000300.
149. Merrick, N. J. (2014). *Among chimpanzees: field notes from the race to save our endangered relatives*. Boston: Beacon Press.
150. Michalik, M. (1972). *Moralność a wojna*. Warszawa: MON.
151. Milgram, S. (1974). *Obedience to authority. An experimental view*. New York: Harper & Row.
152. Miller, A. G. (red.). (2004a). *The social psychology of good and evil*. New York, London: Guilford Publications.
153. Miller, G. (2001). *The mating mind: How sexual choice shaped the evolution of human nature?* New York: Anchor Books.
154. Miller, G. (2004b). *Umysł w zalotach. Jak wybory seksualne kształtowały naturę człowieka?* Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
155. Moir, A., Jessel, D. (1993). *Płeć mózgu. O prawdziwej różnicy między mężczyzną a kobietą*. Warszawa: PIW.
156. Morris, D. (1967). *The naked ape. A zoologist's study of the human animal*. New York: McGRAW-HILL BOOK COMPANY.
157. Muller, M. N., Wrangham, R. W., Pilbeam, D. R. (red.). (2017). *Chimpanzees and human evolution*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
158. Münkler, H. (2004). *Wojny naszych czasów*. Kraków: WAM.
159. Murray, L. (2014). *Psychologia wojny. Strach i odwaga na polu bitwy*. Warszawa: Wydawnictwo RM.
160. Musiał, B. (2001). *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda.

161. Nagórny, J., Pokrywka, M. (2003). *Wojna – sprawiedliwa? Przesłanie moralne Kościoła*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
162. Neitzel, S., Welzer, H. (2014). *Żołnierze. Protokoły walk, zabijania i umierania*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
163. Newark, T., McBride, A. (1989). *Women warlords: An illustrated military history of female warriors*. London: Blandford Press.
164. O'Donovan, O. (2003). *The Just War Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
165. Ogonowska, A. (2004). *Przemoc ikoniczna. Zarys wykładu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie.
166. Oleś, P. K. (2000). Kontrowersje wokół „Wielkiej Piątki”. *Czasopismo Psychologiczne*, 6(1-2), 7-18.
167. Olzacka, E. (2011). Wojna – instynkt czy wynalazek? Przegląd koncepcji dotyczących genezy wojny. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne*, Nr 3 (2/2011), 31-51.
168. Olzacka, E. (2012). Kulturowy wymiar zjawiska wojny: zakres badań i doniosłość. *Czasopismo Naukowe „Kultura i Historia”*. <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/4192> (dostęp: 2020-12-24).
169. Olzacka, E. (2016). *Wojna a kultura. Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej i Rosji*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
170. Oniszczenko, W. (2002). *Geny i środowisko a zachowanie*. Warszawa: PWN.
171. Oniszczenko, W. (2005). *Genetyczne podstawy ludzkich zachowań*. Gdańsk: GWP.
172. Otterbein, K. F. (2009). *The anthropology of war*. Long Grove: Waveland Press.
173. Pacek, B. (2018). *Wojna hybrydowa na Ukrainie*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.
174. Pacek, B., Pacek, P. (2019). *Psychologia wojny hybrydowej*, Warszawa–Siedlce: Oficyna Wydawnicza RYTM, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.
175. Parker, G. A., Pizzari, T., Houquet, T. (red.). (2015). *Current perspectives on sexual selection: What's left after Darwin?* Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer.
176. Partner, P. (2000). *Wojownicy Boga. Święte Wojny Chrześcijaństwa i Islamu*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
177. Patrick, C. J. (red.). (2006). *Handbook of Psychopathy*. New York, London: Guilford Press.
178. Pervin, L. A. (2002). *Psychologia osobowości*. Gdańsk: GWP.
179. Pinker, S. (2004). *Tabula rasa. Spory o naturę ludzką*. Gdańsk: GWP.
180. Pinker, S. (2015). *Zmierzch przemocy. Lepsza strona naszej natury*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
181. Pisula, W. (1998). *Ciekawość i zachowania eksploracyjne. Psychologia nie tylko zwierząt*. Warszawa: Wydawnictwa UW.
182. Pisula, W. (2003). *Psychologia zachowań eksploracyjnych zwierząt*. Gdańsk: GWP.
183. Pisula, W., Oniszczenko, W. (2008). *Genetyka zachowania i psychologia ewolucyjna*. W: Z. Strelau, D. Dołęcki (red.). *Psychologia: Podręcznik akademicki. T. 1* (s. 303-338). Gdańsk: GWP.
184. Plomin, R., DeFries, J. C., McClearn, G. E., McGuffin, P. (2001). *Genetyka zachowania*. Warszawa: WN PWN.
185. Pollitt, K. (2014). *Pro: Reclaiming abortion rights*. New York: Picador.
186. Power, M. (1991). *The egalitarians-human and chimpanzee: An anthropological view of social organization*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
187. Prum, R. O. (2017). *The evolution of beauty: How Darwin's forgotten theory of mate choice shapes the animal world-and us?* New York, London, Toronto, Sydney, Auckland: Doubleday.
188. Pyżalski, J. (2011). *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*. Gdańsk: GWP.
189. Pyżalski, J. (2012a). *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
190. Pyżalski, J. (2012b). *Cyberbullying – zjawisko, konteksty, przeciwdziałanie*. Łódź: WSP w Łodzi.
191. Rącz, A. (2016). Russia's Hybrid War in Ukraine. Breaking the Enemy's Ability to Resist, *FIIA Report 43*, Helsinki: Finnish Institute of International Affairs.
192. Raine, A. (2013). *The anatomy of violence. The biological roots of crime*. New York: Vintage.
193. Raine, A., Sanmartin, J. (red.). (2001). *Violence and psychopathy*. New York: Springer-Science + Business Media, LLC.
194. Ramsey, P. (1968). *The Just War: Force and political responsibility*. New York: Charles Scribner's Sons.
195. Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
196. Rau, Z., Tulejski, T. (red.). (2014). *Bellum iustum versus bellum sacrum. Uniwersalny spór w refleksji średniowiecznej. Konstancja 1414–1418*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
197. Reemtsma, J. P. (2011). *Zaufanie i przemoc. Esej o szczególnej konstelacji nowoczesności*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
198. Reginia-Zacharski, J. (2014). *Wojna w świecie współczesnym: uczestnicy, cele, modele, teorie*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
199. Reykowski, J. (1986). *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.

200. Reykowski, J. (2002). *O czterech poziomach regulacji zachowań agresywnych u człowieka*. W: Ł. Jurasz-Dudzik (red.). *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne* (s. 276-283). Warszawa: Wydawnictwo Sic!
201. Reykowski, J. (2005). Antagonizm i walka – nieusuwalne składniki ludzkiej kondycji. *NAUKA*, 4, 7–39.
202. Ridley, M. (2000). *Czerwona królowa*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
203. Ridley, M. (2001). *Genom*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
204. Rigby, K. (2010). *Przemoc w szkole. Jak ją ograniczyć? Poradnik dla rodziców i pedagogów*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
205. Rode, D. (2010). *Psychologiczne uwarunkowania przemocy w rodzinie. Charakterystyka sprawców*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
206. Rosen, S. (2005). *War and human nature*. Princeton: Princeton University Press.
207. Rousseau, J. J. (1956). *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*. Warszawa: PWN.
208. Rushton, J. P., Erdle, S. (1987). Evidence for an aggressive (and delinquent) personality. *British Journal of Social Psychology*, 26(1), 87-89. DOI: 10.1111/j.2044-8309.1987.tb00765.x.
209. Ryan, F. (2017). *Tajemniczy świat genomu ludzkiego*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
210. Salmonson, J. A. (2015). *The Encyclopedia of Amazons: women warriors from antiquity to the modern era*. New York: Open Road Media.
211. Sarzała, D. (2009). Cyberagresja – nowe wyzwanie dla edukacji i wychowania. *Łódzkie Studia Teologiczne*, 18(1), 225-240.
212. Shackelford, T. K., Hansen, R. D. (red.). (2014). *The evolution of violence*. New York: Springer Science+Business Media.
213. Skoneczny, Ł. (2015). Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego – Wojna Hybrydowa, Wydanie Specjalne*, 39–50.
214. Skorny, Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. Warszawa: PWN.
215. Skrzyniecki, R. (2015). Problem genezy zorganizowanej przemocy w świetle źródeł archeologicznych. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 20, 449-471. DOI: 10.14746/fpp.2015.20.24.
216. Skrzyniecki, R., Romaniszyn, J. (2016). Biologia versus kultura. Przegląd bioewolucyjnych i kulturowych teorii wojny w przedpaństwowych społecznościach pradziejowych. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 21, 437-458. DOI: 10.14746/fpp.2016.21.17.
217. Smith, D. L. (1999a). *Approaching Psychoanalysis: An introductory course*. London: Karnac.
218. Smith, D. L. (1999b). *Freud's Philosophy of the Unconscious*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
219. Smith, D. L. (2003). *Psychoanalysis in focus*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
220. Smith, D. L. (2004). *Why we lie: The evolutionary roots of deception and the unconscious mind*. New York: St. Martin's Press.
221. Smith, D. L. (2007). *The most dangerous animal: Human nature and the origins of war*. New York: St. Martin's Press.
222. Smith, D. L. (2011a). *Less than human: Why we demean, enslave, and exterminate others?* New York: St. Martin's Press.
223. Smith, D. L. (2011b). *Najbardziej niebezpieczne ze zwierząt. Natura ludzka i przyczyny wojen*. Warszawa – Stare Groszki: Wydawnictwo CiS.
224. Smith, D. L. (2020). *On inhumanity: Dehumanization and how to resist it*. New York: Oxford University Press.
225. Smuts, B. B. (1985). *Sex and friendship in baboons*. New York: Aldine De Gruyter.
226. Sokała, W., Zapała, B. (red.). (2011). *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*. Warszawa: Biuro Bezpieczeństwa Narodowego.
227. Stern, J. (2003). *Terror in the name of God: Why religious militants kill?* New York: Ecco-Harper Collins.
228. Stevenson, L. (1999). *The study of human nature*. Oxford: Oxford University Press.
229. Stevenson, L., Haberman, D. L. (2004). *Ten theories of human nature. 4th edition*. New York: Oxford University Press.
230. Stoff, D. M., Breiling, J., Maser, J. D. (red.). (1997). *Handbook of Antisocial Behavior*. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.
231. Surdyk, K. (2017). *Konflikt ukraiński w rozgrywkach geopolitycznych*. Warszawa: DIFIN SA.
232. Surzykiewicz, J. (2000). *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
233. Surzykiewicz, J. (2019). *Agresja i przemoc w szkole*. W: Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.). *Pedagogika. Podręcznik akademicki* (s. 979-1002). Warszawa: WN PWN.
234. Sykulski, L. (2015). Rosyjska koncepcja wojen buntowniczych Jewgienija Messnera, *Przegląd Geopolityczny*, T. 11, 103–112.
235. Sykulski, L. (2019). Diffused war as a kind of non-linear war. *Przegląd Geopolityczny*, T. 29, 137–146.

236. Szczepanik, R., Wawrzyniak, J. (red.). (2008). *Różne spojrzenia na przemoc*. Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi.
237. Szerer, M. (1916). *Socjologia wojny*. Kraków: S. A. Krzyżanowski.
238. Sztompka, P. (2012). *Socjologia – analiza społeczeństwa. Nowe poszerzone wydanie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
239. Tannsjo, T. (2015). *Taking life: Three theories on the ethics of killing*. Oxford, New York: Oxford University Press.
240. Tłuściak-Deliowska, A. (2014). Interwencja rówieśników w sytuacji dręczenia szkolnego. Rola czynników kontekstowych. Implikacje praktyczne. *Studia Edukacyjne*, 32, 303–320.
241. Toffler, A., Toffler, H. (1997). *Wojna i antywojna. Jak przetrwać na progu XXI wieku?* Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA.
242. Tomasiewicz, J. (2009). *Zło w imię dobra. Zjawisko przemocy w polityce*. Warszawa–Bielsko-Biała: Wydawnictwo Szkolne PWN.
243. Tooby, J., Cosmides, L. (2010). *Groups in mind: The coalitional roots of war and morality*. W: H. Hřgh-Olesen (red.), *Human morality and sociality: Evolutionary and comparative perspectives* (s. 191-234). New York: Palgrave MacMillan.
244. Turowski, J. (1993). *Socjologia. Małe struktury społeczne*. Lublin: TN KUL.
245. Turowski, J. (1994). *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*. Lublin: TN KUL.
246. van der Dennen, J. M.G. (2008). Book review: ambivalent war-lovers?. *Evolutionary Psychology*, 6(1), 3-12. DOI: 10.1177/147470490800600102.
247. van Herpen, M. H. (2014). *Wojny Putina: Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
248. Volavka, J. (2002). *Neurobiology of violence*. Washington, DC, London, England: American Psychiatric Pub.
249. Wallinius, M. (2012). *Aggressive antisocial behavior – clinical, cognitive, and behavioral covariates of its persistence*. Department of Clinical Sciences, Lund University.
250. Walzer, M. (1977). *Just and unjust wars: A moral argument with historical illustrations*. New York: Basic Books.
251. Wasiuta, O. (2016). Geneza pojęcia i zmiany podejścia do wojny hybrydowej w zachodnim dyskursie politycznym i wojskowym. *Przegląd Geopolityczny*, T. 17, 26–40.
252. Wasiuta, O., Mazur, P. (red.). (2017). *Wyzwania bezpieczeństwa międzynarodowego. Księga pamiątkowa ku czci Jerzego Świecy*. Stalowa Wola: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie.
253. Wasiuta, O., Wasiuta, S. (2017). *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*. Kraków: Arcana.
254. Welzer, H. (2010). *Sprawcy. Dlaczego zwykli ludzie dokonują masowych mordów?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
255. Wiatr, J. J. (1960). *Armia i społeczeństwo. Wprowadzenie do socjologii wojska*. Warszawa: MON.
256. Wiatr, J. J. (1964/1984). *Socjologia wojska*. Warszawa: Wydawnictwo MON.
257. Wilson, E. O. (2004). *On human nature*. Cambridge: Harvard University Press.
258. Winowski, L. (1947). *Stosunek chrześcijaństwa pierwszych wieków do wojny i służby wojskowej*. Lublin: TN KUL.
259. Wojciszke, B. (2003). *Psychologia miłości. Intymność. Namiętność. Zaangażowanie*. Gdańsk: GWP.
260. Wojnowski, M. (2014). Terroryzm w służbie geopolityki. Konflikt rosyjsko-ukraiński jako przykład realizacji doktryny politycznej Aleksandra Dugina i koncepcji „wojny buntowniczej” Jewgienija Mesnera. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 6(11), 58-90.
261. Wojnowski, M. (2015a). „Zarządzanie refleksyjne” jako paradygmat rosyjskich operacji informacyjno-psychologicznych w XXI. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 7(12), 11-36.
262. Wojnowski, M. (2015b). Mit „wojny hybrydowej”. Konflikt na terenie państwa ukraińskiego w świetle rosyjskiej myśli wojskowej XIX–XXI wieku. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego – Wojna Hybrydowa, Wydanie Specjalne*, 7-38.
263. Wojtała, M. (2019). *Socjologia wojny: życie codzienne żołnierzy w specyficznym środowisku pola walki*. Katowice: UŚ [nieopublikowana rozprawa doktorska].
264. Wolińska, J. M. (1998). *Agresywność dziewcząt i chłopców – modelowanie i psychokorekcja*. W: Z. Brańka, M. Szymański (red.), *Agresja i przemoc we współczesnym świecie. Tom II. Agresja i przemoc w instytucjach wychowawczych* (s. 114-119). Kraków: Oficyna Wydawnicza Text.
265. Wolińska, J. M. (2000). *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
266. Wrangham, R., Peterson, D. (1996). *Demonic males*. Boston: Houghton Mifflin.
267. Wrzosek, M. (2018). *Wojny przyszłości. Doktryna, technika, operacje militarne*. Warszawa: FRONDA.
268. Ziebertz, H. G., Zaccaria, F. (red.) (2019). *Euthanasia, abortion, death penalty and religion – the right to life and its limitations. International empirical research*. Cham: Springer Nature Switzerland AG.
269. Ziółkowski, W. J. (2011). Wojna sprawiedliwa u św. Tomasza z Akwinu. *Ogrody Nauk i Sztuk*, (1), 22-27. DOI: 10.15503/onis2011-22-27.

270. Zumkley, H. (1978). *Aggression und Katharsis*. Göttingen: Hogrefe.
271. Zwoliński, A. (2003). *Wojna. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
272. Żochowski, P. (2015). Rosyjska „niewypowiedziana wojna” – konsekwencje dla sektora siłowego FR. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego – Wojna Hybrydowa, Wydanie Specjalne*, 74–84.

Netografia

273. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/mordowanie.html> (dostęp: 2021.06.25.)
274. <https://sjp.pwn.pl/sjp/szukaj/zabijanie> (dostęp: 2021.06.25.)
275. <https://www.anisfield-wolf.org/winners/less-than-human-why-we-demean-enslave-and-exterminate-others> (dostęp: 2021.04.14).
276. <https://www.davidlivingstonesmith.com> (dostęp: 2021.04.15.).
277. <https://www.une.edu/people/david-livingstone-smith> (dostęp: 2021.04.15.).
278. https://www.youtube.com/watch?v=HcDV_r7P4uQ (dostęp: 2021.06.30.).
279. <https://www.youtube.com/watch?v=PcKjvux941w> (dostęp: 2021.06.30.).